

ตำนานนครมโหสถ

กรมศิลปากร

ตำนาน
นครมโหสถ

ของ
ระมหาสวาศดี กิตติมา
ป.ช. ๖
วัดใหม่กรงทอง
หริมหทาโพธิ จ.ปราจีนฯ

คณะญาติ - ศิษยานุศิษย์

จัดพิมพ์บรรณาการ

ในงานฉลองสมณะศักดิ์สถูปยัตถ์พัตย์ศ

ถวายแก่

พระครูศรีมหาโพธิคุณารักษ์

(สวาศดี กิตติมา)

เจ้าคณะอำเภอบ้านเอก

ณ วันที่ ๑๐-๑๑ เมษายน พ.ศ. ๒๕๐๘

แก้คำผิด

หน้า บันทึคดี คำผิด
แผนผังนครมโหสถ สรรทนต์แต่ง สรรทนต์แต่ง
ถนนโบราณตั้งแต่สระมะเขือ ถนนโบราณตั้งแต่สระมะเขือ

ไปเกาะสม ไปเกาะสม
วัดหนองสระตก วัดหนองสระแก
ความเรียงเรื่อง ความเรียงเรื่อง
เชื้อฮาวีร์ เชื้อฮาวีร์
ลูกบัต ลูกบัต

ตอนที่ ๑

๔-๕ พระรามเทพย์ พระรามเทพย์
๑-๑๓-๑๖-๑๕ ราชวงศ์ ราชวงศ์
๑๓ ผังเศษ ผังเศษ
๒๓ เพอ เพอ
๒๕ เวียงจันทร์ เวียงจันทน์
๒ ดงอักษรไทย ดงอักษรไทย
๕ บรมวงศ์เชอ บรมวงศ์เชอ

ตอนที่ ๒

๑ สว่าง สว่าง
๑๑ ปสฏฐ์ ปสฏฐ์
๑๓ ประทาน ประทาน
๑๖ บ้านนางาม บ้านนางาม
๑๘ กิ่งพระมหาโพธิ์ กิ่งพระศรีมหาโพธิ์

ตำนานนครมโหสถ

ของ

พระมหาสวาสดี กิตฺติมา ป.ธ. ๖

วัดใหม่กรงทอง

อำเภอศรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี

คณะญาติ - ศิษยานุศิษย์

จัดพิมพ์บรรณาการ

ในงานฉลองสมณะศักดิ์สัญญาบัตรพัดยศ

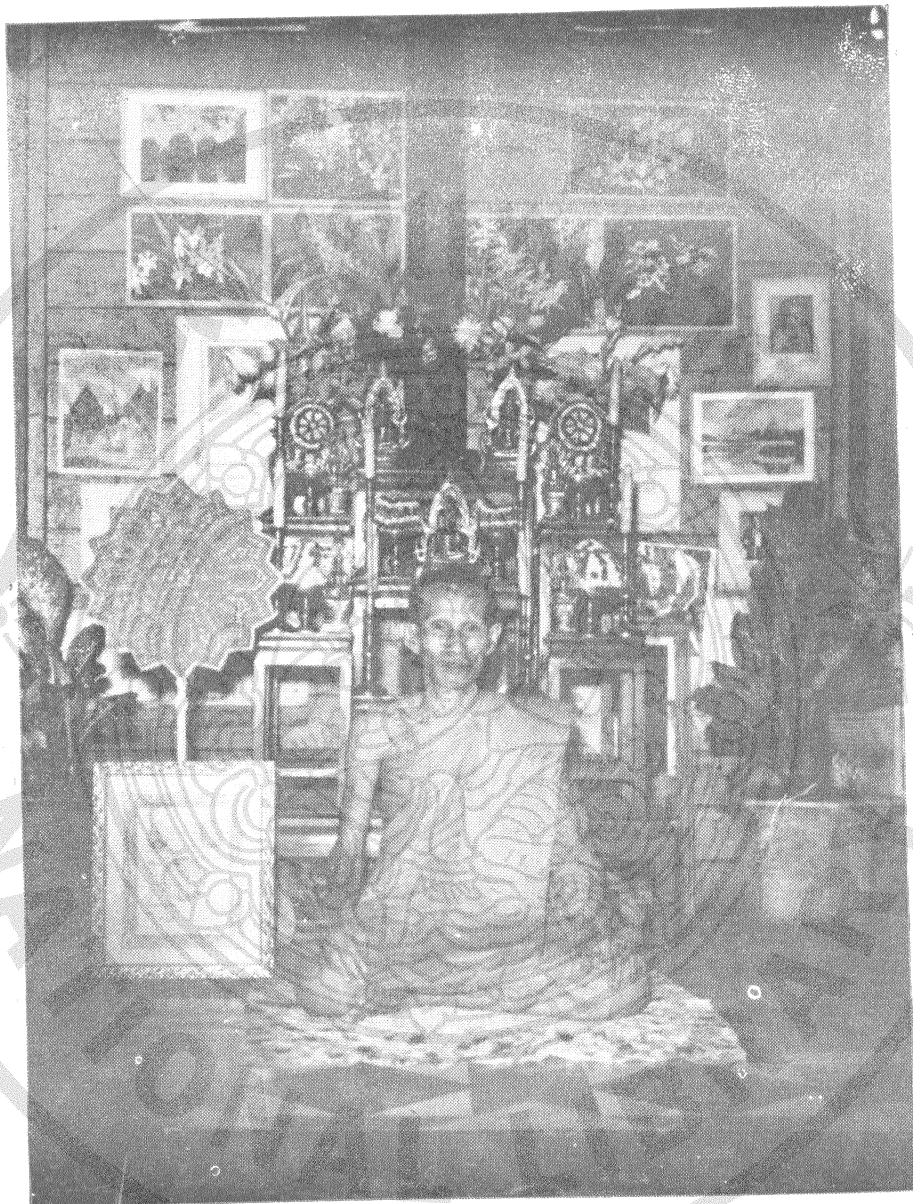
ถวายแก่ พระครูศรีมหาโพธิคณารักษ์ (สวาสดี กิตฺติมา)

เจ้าคณะอำเภอชั้นเอก

ณ วันที่ ๑๐-๑๑ เมษายน พ.ศ. ๒๕๐๘

พ. ๒๕๕๓

พระครูศรีมหาโพธิ์คณารักษ์
(สวาสัก กิคุติมา กระโยมกุด)
ป.๕ ๖ น.๕ เอก พ.ม

๐ ๕ คำชี้แจง

ญาติมิตรศิษยานุศิษย์ และท่านที่เคารพนับถือในข้าพเจ้า ได้ปรารถนาใคร่จะจัดงานฉลองสมณเสกสังฆญาณบัตร พหุยศ ตำแหน่งพระครูเจ้าคณะอำเภอชั้นเอก ที่พระครูศรีมหาโพธิคุณารักษ์ ซึ่งข้าพเจ้าได้รับพระราชทานตั้งสมณศักดิ์ เมื่อวันที่เฉลิมพระชนมพรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๐๗ ได้นำความปรารถนามาแจ้งให้ข้าพเจ้าทราบ โดยฝ่ายพระสงฆ์คือ ท่านพระมหาเอิบ วิถีปัญโญ ป.ธ. ๖ ผู้รักษาการแทนเจ้าคณะจังหวัดปราจีนบุรี ฝ่ายคฤหัสถ์คือ นางละเมียด ประจักษ์พิมพ์ น้องสาวข้าพเจ้า นางบุญยง กระโยมกุล ภรรยาน้องชายข้าพเจ้า ข้าพเจ้าได้ชี้แจงให้ทราบถึงการอันควรและมิควร เกื้อหนุนแก่การจัดงาน เพราะข้าพเจ้าไม่ใช่ผู้กว้างขวาง ไม่มีศิษย์มากนัก มีญาติน้อย รู้สึกเป็นห่วงเจ้าการที่จัดทำ แต่คณะผู้จัดทำคงความปรารถนาจะจัดทำตามสมควรแก่สถานะ ข้าพเจ้าจึงจำยอมตามความปรารถนา

ข้าพเจ้าแจ้งให้นางบุญยง กระโยมกุล ภรรยาน้องชายข้าพเจ้าทราบความต้องการของข้าพเจ้าว่า เมื่อพวกเขาจะจัดงานฉลองถวายแก่ข้าพเจ้าๆ อยากได้สิ่งที่เป็นอมตะสักอย่างหนึ่ง ซึ่งเกิดขึ้นด้วยสมอง และเลือดเนื้อเหงื่อไคลของข้าพเจ้าเอง คือขอให้ช่วยจัดพิมพ์หนังสือ “ตำนานนครมโหสถ” ที่ข้าพเจ้าเรียบเรียงไว้นานแล้ว และคอยแก้ไขเพิ่มเติมอยู่เสมอมา หนังสือเรื่องนี้ได้เคยจัดพิมพ์มาแล้วครั้งหนึ่ง เมื่องานสถาปนาภิกษพท่านพระปลัดอ้อต เกสโร วัดมหารัษฎาราม พระนคร พระอาจารย์ของข้าพเจ้าเอง เมื่อ ๑ กรกฎาคม ๒๔๙๑ ขอความที่จัดพิมพ์คราวนั้นคลาดเคลื่อน และบกพร่อง เพราะความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ของข้าพเจ้าบ้าง เพราะการสืบสวนไม่ละเอียดถี่พอบ้าง ความเรียงเรื่องนั้นข้าพเจ้าเริ่มจัดทำแต่ปี ๒๔๘๕ เป็นต้นมาโดยไม่ยอมวางธุระการสอบสวนสืบสวน ชั้นสูตรสถานที่โบราณสถานโบราณวัตถุบันทึกที่ทราบว่ามี ด้วยใจรักในวิชาการ โบราณคดีประวัติศาสตร์ เป็นทุนเดิมอยู่ก่อน เพราะบ้านเก่าเมืองเก่าแก่มากอยู่ในบ้านเกิดของข้าพเจ้าเองแท้ๆ

ครั้นเมื่อวันที่ ๒๗ เมษายน ๒๕๕๓ หัวหน้ากองเผยแผ่ความรู้ กรมโฆษณาการ ได้มีหนังสือที่ ๑๖๑๗/๒๕๕๓ ลงวันที่ ๒๗ เมษายน ๒๕๕๓ ตอบรับและขอบคุณ ข้าพเจ้า

ที่ส่งเรื่อง *ตำนานนครโทสก* ไปให้เผยแพร่ทางวิทยุกระจายเสียง คราวงานฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ ทางราชการอาราธนาให้ข้าพเจ้าเขียน ประวัติต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ ส่งไปกระจายเสียงทางวิทยุ ข้าพเจ้าได้เขียนส่งไปให้ และทางราชการได้อ่านบทความ ประวัติต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ เมื่อคืนวันที่ ๑๔ พฤษภาคม ๒๕๐๐ กรมศิลปากรได้มีหนังสือที่ ๒๑๖๑/๒๕๐๐ ลงวันที่ ๑๕ กรกฎาคม ๒๕๐๐ อาราธนาให้ข้าพเจ้าช่วย สืบตรวจตรวจสอบ โบราณสถาน โบราณวัตถุ และได้ถวายหนังสือโบราณสถานทั่วราชอาณาจักร ๑ เล่ม แก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าได้ส่งความเรื่องเรื่อง *ตำนานนครโทสก* ไปให้กรมศิลปากร ตรวจสอบตามหนังสือ ที่ ๑๓๕/๒๕๐๐ ลงวันที่ ๒๑ สิงหาคม ๒๕๐๐ วันที่ ๒๓ สิงหาคม ๒๕๐๐ ปลัดจังหวัด (ร.ต.ท. พวง ศรีบุญลือ) มีหนังสือแจ้งว่า ทางราชการมหาดไทยจะทำหนังสือเผยแพร่กิจการของจังหวัด และขอประวัติต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ ไปจัดรวบรวมเรื่องของจังหวัด ข้าพเจ้าได้มอบเรื่องให้ไปตามความประสงค์

อนึ่งในโอกาสที่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินพระราชทานผ้าพระกฐินต้น ณ วัดแก้วพิจิตร ปราจีนบุรี เมื่อวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน ๒๕๐๗ ท่านผู้ว่าราชการจังหวัดปราจีนบุรี (พล.ต.ต. สามารถ วายวานนท์) ได้ติดต่อผ่านนายอำเภอศรีมหาโพธิ์ มายังข้าพเจ้าขอความเรียง เรื่อง จังหวัดปราจีนบุรี ทั้งชุด (อดีต ปัจจุบัน) พร้อมด้วยภาพถ่ายโบราณสถาน โบราณวัตถุ ต่างๆ ในจังหวัดนั้น ไปจัดรวบรวมพิมพ์ในหนังสือฉบับที่ระลึกกับเสด็จ ข้าพเจ้าได้มอบให้ไปด้วยความยินดียิ่ง พร้อมทั้งรับปรึกษาหารืองานรับเสด็จผ่านพ้นไปด้วยดี แต่การพิมพ์เรื่องจังหวัดปราจีนบุรี คราวนั้นเวลากระชั้นหันต้องตัดเรื่องออกมิใช่น้อย น่าเสียดายเป็นอย่างยิ่ง

ในการพิมพ์ *ตำนานนครโทสก* ครึ่งนี้ไม่ได้พิมพ์ เรื่องจังหวัดปราจีนบุรี ไว้ทั้งหมดเรื่องที่ข้าพเจ้ารวบรวมเขียนขึ้นไว้ คงจัดพิมพ์แต่เฉพาะตำนานเมืองเก่า ที่บ้านโคกวัด ต.โคกبيب หมู่ที่ ๒ อ.ศรีมหาโพธิ์ เท่านั้น และภาพถ่ายที่ข้าพเจ้ามีอีกเป็นอันมากก็พิมพ์ลงไม่ได้หมด เท่าที่ต้องการ เพราะทุนการจัดพิมพ์มีจำกัด จึงน่าเสียดายนักหนา ข้าพเจ้าไม่หวังเรื่อง ไม่หวังงาน ไม่หวังสมอง ถ้าใครต้องการเรื่องจังหวัดปราจีนบุรี ที่ข้าพเจ้ามีหรือทราบ ก็ยินดีมอบให้จัดพิมพ์เผยแพร่ ได้เป็นสาธารณกุศล การจัดพิมพ์ครั้งนี้ ข้าพเจ้าได้รับความเอื้อเฟื้อจากกรมศิลปากร ตรวจพิจารณารับรองเรื่อง *ตำนาน-*

ก

นกรมโทสถ นให้ ตามหนังสือกรมศิลปากร ที่ ศธ. ๐๙๐๔/๕๓๕๑ ลง วันที่ ๒ ธันวาคม ๒๕๐๗ พร้อมทั้งสำเนานบันทึกของ เจ้าหน้าที่ตรวจ ลง วันที่ ๑๙ พ.ย. ๐๗ ที่พิมพ์ไว้ใน หนังสือแล้ว ข้าพเจ้ามีหนังสือติดต่อกับกรมศิลปากรหลายฉบับ แต่ไม่สามารถจะลง พิมพ์ได้ เพราะจะทำให้หน้ากระดาษมากเกินไป จึงเสียดายหน้ากระดาษทีเดียว

ข้าพเจ้าขอขอบพระคุณ และขอใจท่านญาติมิตร ศิษยานุศิษย์ และท่านที่ ข้าพเจ้าเคารพนับถือได้มีกุศลจิต เมตตาจิตแก่ข้าพเจ้าเป็นส่วนตัว ขอขอบใจท่านพระสังฆาธิการ พระภิกษุ สามเณร ไต่ป่ครองของข้าพเจ้า ที่ได้แสดงความเอื้ออารีย์แก่ข้าพเจ้าด้วยดีเสมอมา ขอท่านทั้งหลายจงประสบสุขสถาพร อายุ วรรณะ สุขะ พละ จงทุกทีพาราตริกกาล เทอญ ฯ

พระครูศรีมหาโพธิคณารักษ์

(พระครูศรีมหาโพธิคณารักษ์)

(พระมหาสวาสดี กิตติมา กระโจมกุล)

วัดใหม่กรงทอง

๓๐-๓๑ เมษายน ๒๕๐๘

อ.ศรีมหาโพธิ จ.ปราจีนบุรี

ง

(สำเนา)

ที่ ศธ. ๐๘๐๔/๔๓๘๓

กรมศิลปากร

๒ ธันวาคม ๒๕๖๗

เรื่อง ขอรบการตรวจสอบ “ตำนานนครมโสถ”
นมัสการ เจ้าคณะอำเภอศรีมหาโพธิ์
อ้างถึง หนังสือวัดใหม่กรงทอง ที่ ๘๘/๒๕๖๗ ลงวันที่ ๔ ตุลาคม ๒๕๖๗
สิ่งที่ส่งมาด้วย สำเนานบันทึกการตรวจสอบ เรื่องตำนานนครมโสถ

ตามที่ได้ส่งบทความ เรื่องตำนานนครมโสถ ซึ่งพระคุณเจ้าได้
เรียบเรียงขึ้นให้กรมศิลปากรตรวจสอบ
กรมศิลปากร ได้ให้เจ้าหน้าที่พิจารณาตรวจสอบแล้ว มีความ
เห็นตามบันทึก ซึ่งได้ถวายมา เพื่อทราบพร้อมหนังสือ

ขอนมัสการด้วยความเคารพ

ธนิต อยู่โพธิ์
(นายธนิต อยู่โพธิ์)
อธิบดีกรมศิลปากร

กองโบราณคดี

สำเนาถูกต้อง
พระครูศรีมหาโพธิ์คณาภิรักษ์

ปลอด กัต/ทาน

(สำเนา)

เรียน หัวหน้า กบค.

เรื่องตำนานเมืองมโหสถ ของพระมหาสวาสติ กิตติมา เจ้าคณะอำเภอศรีมหาโพธิ์ นั้น ขอพิจารณาเสนอดังต่อไปนี้

๑. ลักษณะพื้นที่ตั้งเมือง บริเวณพื้นที่เป็นแดง เมื่อขุดตัดหน้าดินทำเป็นคูเมือง ริมคูลึก จึงกลายเป็นกำแพงเมือง ลักษณะอย่างนี้ดูเปรียบเทียบกับสระน้ำที่มีอยู่ในบริเวณนั้นโดยทั่วไป นับว่าข้อเขียนถูกต้องแล้ว

๒. ขนาดเมืองและชื่อสถานที่ สิ่งเหล่านี้คงจะถูกต้อง เพราะผู้เขียนเป็นผู้ที่มีภูมิปัญญาอยู่ใกล้เคียง มีโอกาสสอบสวนได้สะดวก แต่ทาง กบค. ยังไม่ได้สำรวจทำแผนผังจะคลาดเคลื่อนกันอย่างไรบ้าง ไม่อาจยืนยันได้

๓. ในบทความหน้าแรก ว่ามีหลักเมืองทำด้วยหินสีเขียว ถูกฟ้าผ่าปลายบ้นสงสัยว่าจะหมายถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ที่ย้ายมาไว้ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร (เลขบัญชี ก.ข. ๑๙)

๔. เนื้อเรื่อง เรื่องพระมโหสถกับนางอมร เทวี เป็นตำนานที่จดจำกันได้ ผู้เขียนอุทิศคำที่เรียบเรียงไว้ เป็นผลดีในการรักษานิทานพื้นเมือง แต่จะตรงกับประวัติของเมืองหรือไม่ ไม่มีหลักฐานอะไรจะรับรอง ส่วนเนื้อเรื่องที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ และโบราณคดี เป็นความคิดเห็นของผู้เขียน ที่กล่าวตามแนวตำราที่ใช้ศึกษากันอยู่ในปัจจุบัน ควรให้เป็นไปตามความคิดเห็น และสำนวนของท่าน

๕. อายุของเมือง อาจประมาณได้ตามโบราณวัตถุ สถานที่พบในบริเวณเมือง คือ

ก. ลูกปัดต่างๆ มีอายุระหว่าง พ.ศ. ๒๐๐ - ๘๐๐

ข. โบราณวัตถุ ศิลปแบบทวารวดี พ.ศ. ๑๐๐๐ - ๑๒๐๐เศษ

ค. โบราณวัตถุ ศิลปแบบลพบุรี พ.ศ. ๑๒๐๐ - ๑๘๐๐เศษ

สรุปได้ว่าเมืองนี้ควรมีมาแล้วอย่างช้าแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๗ อาศัยโบราณวัตถุเป็นหลักพิจารณาถึงชนชาติผู้สร้างเมือง จะว่าเป็นพวกขอมสร้างก็ไม่แน่ว่า เพราะเรื่องราวของขอมเริ่มประวัติขึ้นเมื่อสมัยสร้างเมืองยะโสธรบุรี ในประเทศกัมพูชา ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕

๖. ภูมิประเทศ ได้เคยพิจารณาภูมิประเทศที่ตั้งเมืองนี้ รู้ดีกว่าครั้งโบราณนานมา ชายฝั่งตะวันตกของอ่าวบางปะกง จะอยู่ใกล้เขตเมืองนี้ และเมืองนี้คงเป็นเมืองท่าค้าขายแห่งหนึ่ง จึงมีลูกปัด (ในข้อ ๕ ก.) ตกหล่นอยู่มาก

๗. ชื่อเมือง เมืองนี้เมื่อขึ้นบัญชี เป็นโบราณสถานแห่งชาติ ทางจังหวัดซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครอง แจ้งมาว่า เรียกเมืองพระรถ ส่วนผู้เขียนเป็นผู้มีภูมิชำนาญ อยู่ในท้องถิ่นนี้ว่าเรียกเมืองมโหสถ ทั้งสองฝ่ายได้ความรู้จากท้องถิ่นเดียวกัน ฝ่ายใดจะผิดจะถูกทาง กบค. ยังไม่มีหลักฐานอื่นใดชี้แจงได้ ในจดหมายเหตุปโตเลมีชาวกรีก ซึ่งเป็นเรื่องในพุทธศตวรรษที่ ๗ มีชื่อเมืองหนึ่งว่า Pagraa และแม่น้ำสายหนึ่งว่า Sobanas ผมเคยสอบค้นเป็นเตา ๆ แม่น้ำ Sobanas นั้น น่าจะได้แก่แม่น้ำปราจีนบุรี ศรีโสภณ ล้วนเมือง Pagraa ตกอยู่บริเวณอ่าวบางปะกง เข้าใจว่าน่าจะตรงกับเมือง โบราณที่อำเภอศรีมหาโพธิ เมื่อนำเอาลูกปัด (ในข้อ ๕ ก.) มาเปรียบเทียบทางอายุ ก็ตกวันเดียวกัน Pagraa อ่านออกคำนี้ว่า ปะกราสะ หรือ ปะกรัสสะ มีบางท่านอ่านว่า แพรกษา คำนี้จะใกล้เคียงกับ พระรถ หรือไม่ จะต้องหาความรู้จากผู้ชำนาญทางภาษาศาสตร์ต่อไป

จึงขอเรียนมาเพื่อทราบ

(ลงนาม)

มานิต

๓๗ พ.ย. ๐๗

ตำแหน่ง

นิพนธ์ คชพงศ์

(นายนิพนธ์ คชพงศ์)

หัวหน้าแผนกวิชาการ กองโบราณคดี

รังสรรค์/คัต

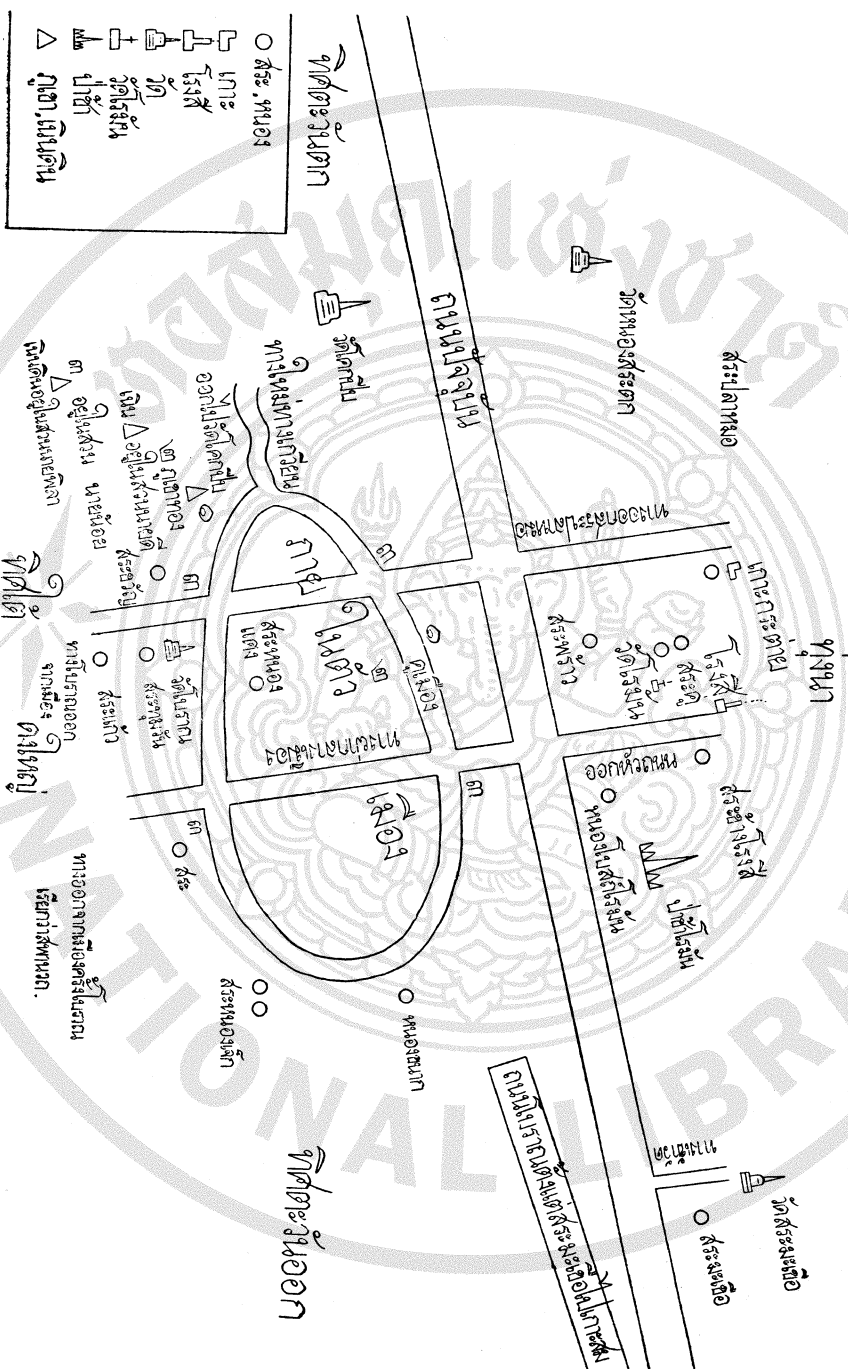
วรรณ/ทาน

ตำแหน่ง

พระครูศรีมหาโพธิ์คณาภิรักษ์

ปลอด คัต/ทาน

ทศกัณฐ์

คำอธิบายประกอบ

๑. คู่มือ
ชุดดังกล่าวเป็นแผ่นดินปนสีดินแดง ลำดุดวงประมาณ ๘ วา พน
ดินหนา ๒ ข้าง ความลึกประมาณ ๓ วา ชุดลอมรอบตัวเมือง
ตัวเมืองเป็นเกาะอยู่ตรงกลาง
๒. ตัวเมือง
สันฐานรูปไข่ กว้างด้านยาวประมาณ ๒๐ เส้น ความยาว
ประมาณ ๑๐๐ เส้น
๒. ตัวเมือง
ด้านทิศเหนือติดถนนปัจจุบัน ด้านทิศใต้ติดสระท่ม่วน ทิศตะวันออก
ติดหนองซนาก ทิศตะวันตกติดภูเขาทอง (ทางออกหนองสระแก)
ตั้งอยู่ในบริเวณบ้านโคกวัด ทิศตะวันออกติดบ้านสระมะเขือ ทิศ-
ตะวันตกติดบ้านหนองสระแก ทิศเหนือติดทุ่งนา ทิศใต้ติดป่า
๓. ทางออกจากเมืองครั้งโบราณ มีด้านละ ๒ ทาง ขอบทำเป็นถนนยกข้ามคูเมือง
ด้านทิศเหนือทางที่ ๑ ออกทางสระปลาดำหมอ หน้าเกาะกระต่าย
ทางที่ ๒ ออกทางถนนหนองโบสถ์ ตะวันออกวัดโรมันคาทอลิก
ด้านทิศใต้ทางหนึ่งออกทางสระท่ม่วน ทางที่ ๒ ออกทางสะพานรถ

ตำนานนครมโหสถ

ของ

พระมหาลาวาลดี กิตติมา

วัดใหม่กรงทอง

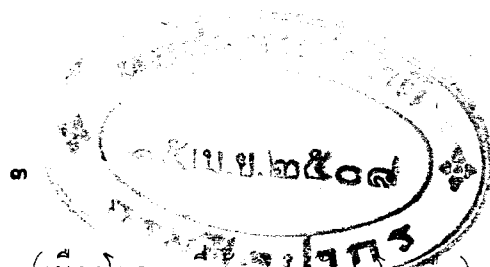
อ.ศรีมหาโพธิ จ.ปราจีนบุรี

ตอน ๑

นครมโหสถ เป็นเมืองร้างมานานเหลือแต่ทรากสลักหักพัง ตั้งอยู่ในบริเวณตมศรีมหาโพธิ อันมีอาณาบริเวณหมู่บ้านโคกวัด บ้านโคกบ๊ีบ บ้านสระมะเขือ บ้านม่วงขาว บ้านดำน บ้านชำหว่า บ้านสระข่อย บ้านโคกไทย (โคกมอญ) ดึกเข้าไปทางทิศใต้เป็นอาณาเขตเมืองเก่า ตัวเมืองตั้งอยู่ที่บ้านโคกวัด อาณาเขตเมืองทั้งหมดอยู่ในเขต ตำบลโคกบ๊ีบ อำเภอศรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี ขอมไม่สร้างหรือก่อกำแพงแต่ใช้ขุดคูล้อมรอบตัวเมืองแทนกำแพง โดยขุดโดยดินชั้นทั้งสองฟากข้าง ให้น้ำเดินรอบตัวเมือง ตัวเมืองมีลักษณะคล้ายเกาะกลางน้ำ มีลักษณะเหมือนรูปไข่ไก่ คูเมือง กว้างประมาณ ๘ วาเศษ ลึกประมาณ ๓ วาเศษ เนื้อที่ตัวเมืองรวมในวัดผาคูณย์กลางโดยประมาณราว ๆ ๑ กิโลเมตร ความยาวของตัวเมืองเนื้อที่รวมในราว ๆ ๕ กิโลเมตร คูเมืองกรุด้วยศิลาแลงทั้งสองข้าง ที่ตรงสวนบ้านนายคูหลิม บ้านโคกวัด ชาวบ้านเรียกว่า “อ่าวนคร” ที่ตรงนี้มีเนินศิลาแลงยาวราว ๑ เส้นเศษ กว้างราว ๑๕ วาเศษ สูงราว ๒ วาเศษ ปรากฏอยู่ เข้าใจว่าที่นี้คงเป็นที่ตั้งตัวปราสาท หรือปรางค์ นอกจากนั้นตามบริเวณใกล้เคียงกัน ยังมีเนินศิลาแลงอยู่อีกหลายแห่งด้วยกัน เข้าใจว่าคงเป็นหมู่ปราสาทหรือปรางค์ ตัวเมืองด้านทิศเหนืออยู่ตรงกันข้ามกับหน้าวัดโรมันคาทอลิก (โคกวัด) ห่างจากถนนสายอำเภอศรีมหาโพธิ...โคกบ๊ีบราว ๆ ๘ วาเศษ ด้านทิศใต้ติดสระท่มวัน นับเข้ามาภายในประมาณราว ๑ เส้นเศษ ด้านทิศตะวันออกจดหนอง

ขนาด ไกลบ้านสระมะเขือ ด้านทิศตะวันตกติดภูเขาทอง นับเข้ามาภายในประมาณราว ๑
 เด่นเศษ ตัวเมืองตั้งอยู่ ณ บริเวณในกลางบ้านโคกวัด บ้านโคกวัด ด้านทิศตะวันออกติด
 บ้านสระมะเขือ ด้านทิศตะวันตกติดบ้านหนองสระแก ด้านทิศเหนือติดทุ่งนา ด้านทิศใต้ติดป่า
 ละเมาะ ตัวเมืองมีทางเข้าออกภายนอกสองด้าน ๆ ละสองทาง รวม ๔ ทาง เข้าใจว่าเดิมคง
 ทำเป็นประตูสำหรับเข้าออก ด้านหน้าอยู่ทางทิศเหนือ มีทางเข้าออกสองทาง ทางที่หนึ่ง
 ออกทางหนองช้างโบลัดวัดโรมันคาทอลิก ทางที่สองออกทางสระปลาหมอตะวันออกวัด
 หนองสระแก ด้านหลังอยู่ทางทิศใต้ มีทางเข้าออกสองทาง ทางที่หนึ่งออกทางสะพานรถ ที่
 ตรงนี้เป็นใจกลางมีทางเดินผ่ากึ่งกลางเมืองพอดี ทางที่สองออกทางสระทุมวัน บันดาทาง
 เข้าออกทั้งสองทางนั้น ขอมยกถนนข้ามคูเมืองออกไป ความสูงของถนนข้ามคูราว ๆ ๓ วาเศษ
 ความกว้างราว ๕ วาเศษ ความยาวราว ๘ วาเศษ ขอมฝั่งหลักเมืองไว้หลักหนึ่งที่ตรงบ้าน
 นางบัว บ้านโคกวัด หลักเมืองทำด้วยหินเขียว ขนาดใหญ่วัดรอบได้ ๒ ศอก ๑ คืบ สูงจากพื้น
 ดิน ๓ ศอก หลักนี้ถูกฟ้าผ่าบดลายบิ่นไปครึ่งซีก ส่วนอาณาเขตของเมืองนั้น เข้าใจว่าคงมี
 อาณาเขตตลอดบริเวณที่เรียกว่า ดงศรีมหาโพธิ์ทั้งหมด อาณาเขตของดงศรีมหาโพธิ์ก็จะได้
 แก่พื้นที่ที่เป็นป่าดง คือดินแดนที่อยู่ในเขตอำเภอดงศรีมหาโพธิ์ทั้งหมด ทางทิศตะวันออกถึง
 เขตอำเภอบึงนาราง ทางทิศตะวันตกถึงเขตอำเภอนมสามัคคี จังหวัดพะเยา ทาง
 ทิศใต้ถึงเขตอำเภอเมืองน่าน อำเภอสูง จังหวัดจันทบุรี เท่าที่สันนิษฐานเช่นนั้น
 เพราะว่าพื้นที่อาณาเขตของอำเภอเหล่านี้ เฉพาะส่วนที่เป็นป่าดงนั้นเป็นพื้นที่ที่มีความ
 สูงต่ำเป็นโคกเนินเสมอกัน รวมความว่าอำเภอเหล่านี้มีอาณาเขตชายดงติดต่อกัน จึง
 ทำให้เข้าใจว่า เมืองมโหสถคงมีอาณาเขตตลอดไปถึงดินแดนส่วนที่เป็นอำเภอดังกล่าว
 นั้น ๆ ด้วย

หนังสือประวัติศาสตร์หลายเล่มที่พูดถึงเมืองปราจีนบุรีโบราณ มักกล่าวแต่
 เพียงย่อ ๆ ว่า “ที่ดงศรีมหาโพธิ์มีทรางเมืองโบราณร้างอยู่แห่งหนึ่ง” เท่านั้น ไม่ได้บอก
 ให้ละเอียดชัดเจนว่าชื่ออะไร อยู่ที่ไหน อายุสักเท่าไร จึงทำให้เป็นการยากที่จะรู้จักเมืองนี้ได้
 อย่างถูกต้องแน่นอน แต่ชาวบ้านในอำเภอดงศรีมหาโพธิ์โดยทั่วไป เรียกเมืองนี้ว่า “เมือง
 มโหสถ” จึงทำให้เกิดมีนิยายแกมนิทาน หรือนิทานแกมนิยาย สำหรับเล่ากันต่อ ๆ มาว่า

“พระมโหสถครองเมืองมโหสถ (เมืองโบราณที่บ้านโคกขวง ต.หนองโพรง) จัดให้
เฒ่าแก่ไปทำการสู้รบ นางอมร เทวี (เมืองนางอมรอยู่ที่บ้านโคกขวง ต.หนองโพรง) เพื่อ
นำมาเศกสมรสเป็นพระมเหสี ทางฝ่ายนางอมร เทวี มาตรหมายว่า ให้ทางฝ่ายพระมโหสถ
จัดการสร้างถนนสายหนึ่ง ตั้งต้นจากเมืองมโหสถไปยังเมืองนางอมร เทวี ส่วนทางฝ่ายนาง
อมร เทวี ก็จัดการสร้างถนนตั้งแต่เมืองของตนไป เชื่อมกันกับถนนที่ทางฝ่ายพระมโหสถ
สร้างมา ที่ตรงแดนต่อแดนต่อกันของนครทั้งสอง ทั้งสองให้แล้วเสร็จทันก่อนดาวรุ่งขึ้น จึง
จะยอมตกลงแต่งงานกันตามธรรมเนียม ถ้าไม่เป็นไปตามสัญญาตกลงกันนี้ ก็ต้องงัดการ
เศกสมรสกัน เมื่อทั้งสองฝ่ายตกลงกันแล้ว จึงได้จัดการสร้างถนนดังกล่าว แต่เจ้ากรรม
ถนนทั้งสองโพล่ไปพลัดแนวทางกันเสียตั้งแต่ประมาณราว ๕ กิโลเมตร เลยไม่ติดต่อกัน
ดาวรุ่งก็ขึ้นขึ้นมาทำให้เสียฤกษ์ เลยไม่ได้เศกสมรสกัน”

ปัจจุบันทราบถนนทั้งสองนี้ยังคงอยู่บ้าง บางตอนพอสังเกตเห็นได้ คือถนนสาย
ของพระมโหสถ ได้แก่ถนนสายที่ตั้งต้นจากบ้านโคกวัดไปยังบ้านเกาะสมอ ตำบลหัวหว้า
ซึ่งกองทางหลวงจังหวัด ได้บูรณะซ่อมแซมจนใช้การได้ดีแล้ว โดยทำถนนใหม่ทับแนวเก่า
ไปบ้างบางตอน บางตอนก็แยกออกจากแนวเก่า จากที่ว่าการอำเภอศรีมหาโพธิ ถึงต้นโพธิ์
ศรีมหาโพธิ ส่วนถนนของนางอมร เทวี เท่าที่ยังปรากฏอยู่ก็ตั้งต้นจากบ้านโคกขวง ไป
ยังทิศตะวันตก ห่างจากลายพระหัตถ์รัชกาลที่ ๕ ไปประมาณ ๑ เส้นเศษ ทอดตามยาวไปลง
ทางทิศตะวันตกผ่านบ้าน เกาะม่วง เกาะเค็ด หลังบ้านนางกิมยี่ รุ่งสวัสดิ์ ไปถึงศาลาขาว
โคกกระเจียว เลียบไปทางหนองประจักษ์ใหญ่ ตรงลงไปยังบ้านหัวไผ่ (บ้านหัวไผ่ตั้งอยู่บน
ถนนสายนี้) เมื่อพระมโหสถกับนางอมร เทวี ไม่ได้เศกสมรสกัน ฝ่ายพระมโหสถจึงเทชนม
ชั้นมหาสาตทั้งเสียที่หนองแห่งนี้ ปัจจุบันเรียกหนองชั้นมหา อยู่หน้าบ้านเกาะสมอ
ต.หัวหว้า เขาเล่าว่าเมื่อก่อนนี้มีชนมจันอับ ชนมกง กลายเป็นหินทั้งอยู่กลางเกลื่อน ใน
บริเวณนั้น

ตามนิยายหรือนิทานที่เล่ากัน ว่าเป็นความจริงไม่ เพราะว่าเรื่องพระมโหสถเป็น
เรื่องทศชาติ ว่าด้วยพระพุทธเจ้าทรงสร้างพระปัญญาบารมี ไม่สามารถจะกำหนดว่า เกิด
ขึ้นมาถึงปัจจุบันนี้กี่ล้านปีมาแล้ว และเนื้อเรื่องนิยายนี้ก็ผิดแผกแปลกกันกับเรื่องทศชาติ ดัง
กล่าวอย่างหน้ามือกับหลังมือ เมืองนี้เป็นเมืองของขอม ในสมัยโบราณอย่างแน่นอนไม่มี-

ผิด แต่จะเรียกชื่อเมืองโบราณแห่งนี้ ว่าเมืองอะไรแน่นอนนั้น ข้าพเจ้ายังมิได้พบหลักฐาน ยืนยัน จึงขอเรียกชื่อเมืองนี้ว่า “เมืองมโหสถ” ไปตามที่ชาวอำเภอศรีมหาโพธิเรียกกันมาแต่เดิมก่อน แต่ท่านพระอริการ ฉัตร คงบุญ เจ้าอาวาสวัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ ท่านเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า ท่านได้ยินผู้หลักผู้ใหญ่เล่าว่า “เมืองนี้ชื่อว่าเมืองกำแพงเพชร พระรามเพทย์เป็นผู้ครองเมือง พระรามเพทย์ได้ดำรงให้ราชทูต จ้างทูตพระราชสาส์นไปถวายพระเจ้ากรุงลังกา แล้วขอถอนกึ่งพระศรีมหาโพธิ มาจากกรุงลังกา เมื่อได้มาแล้วก็ทรงนำไปปลูกไว้ที่หน้าวัดสังฆนาवास คือวัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิปัจจุบันนี้”

ข้าพเจ้าได้เคยกล่าวมาแล้วแต่ตอนต้นว่า เมืองโบราณในดงศรีมหาโพธิ เป็นเมืองเก่าของขอมโบราณ จึงจำเป็นต้องเล่าเรื่องของขอมโบราณ มาเป็นเครื่องยืนยันคำที่กล่าวมาแล้วนั้นดังนี้ “ขอมเป็นชาติที่เจริญรุ่งเรืองด้วยศิลปวิทยาการ และวัฒนธรรมขนบธรรมเนียมประเพณี ส่วนชาติละว้าซึ่งเป็นเจ้าของถิ่นเดิม เป็นชาติที่อ่อนแอชาติละว้าจึงเสียดินแดน ภูมิภาคส่วนนี้ให้แก่ขอม แล้วแตกหนีลงไปทางใต้ทุกที ชาติขอมนั้นสืบเชื้อสายไปจากมอญ ต่อเมื่อเล็ดมอญจางเข้า ก็กลายเป็นขอมไปหมด เดิมชนชาติมอญตั้งถิ่นฐานรกรากอยู่ในประเทศพม่าบัดนี้ ต่อมาถูกชาติพม่าซึ่งยกลงมาจากประเทศทิเบต เข้ายึดแย่งดินแดนของตน เมื่อมอญสู้พม่าไม่ได้ก็แตกหนีลงมาทางใต้ บางพวกก็ยกไปทางตะวันออกผ่านใจกลางแหลมทอง ไปตั้งถิ่นฐานอยู่ในประเทศเขมรบัดนี้ ครั้นกาลต่อมาเมื่อพระเจ้าอโศกมหาราช เสดยราชสมบัติได้ราว ๘ ปี เป็นเวลาที่พระองค์ท่านยังมีได้ทรงรับนับถือพระพุทธศาสนาราว พ.ศ. ๒๐๐ เศษ พระองค์ท่านกำลังทรงแผ่แสนยานุภาพ เทียวต่อบ้านเด็กเมืองน้อยในประเทศอินเดีย ทำให้ชาวอินเดียพากันเดือดร้อนแทบทุกหย่อมหญ้า จนชาวอินเดียบางพวกทนความทารุณโหดร้ายไม่ไหว จึงพากันหนียุทธภัยเข้ามาทางแหลมสุวรรณภูมิเลยเข้าไปตั้งถิ่นฐานอยู่ในประเทศเขมรบัดนี้ เมื่อได้รับความร่มเย็นเป็นสุขดี กิดดิศพัทธ์แผ่ไปถึงพวกที่ยังมิได้อพยพมา จึงเป็นเหตุให้ชาวอินเดียอื่นๆ ที่ได้รับความเดือดร้อนดังกล่าวพากันหลั่งไหลอพยพทะยอยกันมาเรื่อยๆ จนมากขึ้นโดยลำดับ ครั้นถึงศตวรรษที่ ๑๑ มีเจ้าอินเดียองค์หนึ่งทรงนามว่า โกทัตถุญชัยวรมัน ได้ทรงอภิเษกสมรสกับเจ้าหญิงขอม ปราภฏว่ากษัตริย์พระองค์นี้ทรงปรีชาสามารถยิ่งนัก ทรงแผ่ราชอาณาเขตมาทางทิศตะวันตก ยันลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และตีได้อาณาจักรจำปา (ญวน) ไว้เป็นเมืองขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๐๒๗ นับว่า

เดิมแต่ครั้งนั้นมาราชาวงศ์ขอม ก็ผสมเชื้อสายราชวงศ์อินเดียตลอดมา อินเดียเป็นชาติที่
เจริญรุ่งเรือง มาแต่ก่อนนานมาแล้ว เมื่อชาวอินเดียไปถึงไหนก็ย้อมนำเอาศิลปกรรมไปเผยแพร่
ณ ที่นั้น ขอมจึงพลอยได้รับอารยธรรม และศิลปกรรมจากชาวอินเดียเต็มที่ วิทยาการ
ทุกชนิดของขอม จึงล้วนแต่ได้รับไปจากชาวอินเดียทั้งสิ้น ครั้นมาถึงรัชสมัยพระเจ้า
ชัยวรมันที่ ๒ พ.ศ. ๑๓๔๕ หรือ พ.ศ. ๑๔๑๒ ขอมแผ่อำนาจได้มากมายยิ่งนัก สามารถครอบ
ครองแหลมสุวรรณภูมิ เกือบหมดถึง ๑ ใน ๓ ส่วน รัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๓ ราว พ.ศ.
๑๔๓๒ หรือ พ.ศ. ๑๔๕๑ ก็ได้สร้างพระนครหลวง (นครขอม) เป็นราชธานีเป็นพระมหานคร
ที่ใหญ่โตมโหฬาร บัดนี้ยังมีปรากฏอยู่ในรัชสมัยของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ราว
พ.ศ. ๑๖๕๕ หรือ พ.ศ. ๑๖๘๕ ก็ได้สร้างนครวัด ซึ่งเป็นศิลปกรรมที่มีค่าหามิได้ในโลก นับแต่
พ.ศ. ๑๗๐๐ เป็นต้นมาขอมก็เริ่มเสื่อมทรุดโทรมลงทุกที ถึงรัชสมัยพระเจ้าอินทรวรมันที่ ๒
ราว พ.ศ. ๑๗๔๔ หรือราว พ.ศ. ๑๗๖๓ พวกไทยในลานนาประเทศ ได้ตั้งแข็งเมืองขึ้นเมื่อ
พ.ศ. ๑๗๖๒ ขอมได้ทำการปราบปรามหลายครั้ง แต่ไม่สำเร็จครั้นถึง พ.ศ. ๑๘๐๐ พ่อขุนศรี-
อินทราทิตย์ ปฐมกษัตริย์ไทยในราชวงศ์พระร่วง แห่งกรุงสุโขทัยได้ทำการขับไล่อิทธิพลของ
ขอมไปจากกรุงสุโขทัย ถึงรัชสมัยพระเจ้าขุนรามคำแหงมหาราช วีระกษัตริย์ไทยแห่งกรุง
สุโขทัย ได้ทรงพากเพียรพยายามขับไล่อิทธิพลของขอมไปจนเกือบหมดสิ้น ครั้นมาถึงสมัย
กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ขอมก็ต้องถูกไทยรุกราน และเสียราชธานีแก่ไทยหลายครั้ง เพิ่ง
หลุดมือไปจากไทย ตกไปเป็นของฝรั่งเศสเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๖ นี้เอง ในสมัยที่ขอมกำลังมีอำนาจ
วาสนา เป็นเจ้าเป็นใหญ่อยู่นั้น สำหรับหัวเมืองทางตะวันออกตามชายทะเลเข้ามา จนในลุ่ม
แม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ ตลอดลงไปจนถึงเมืองมอญ (หงสาวดี) ล้วนอยู่ใต้อำนาจของขอม
ทั้งสิ้น ส่วนอาณาเขตของละว้า (ลาว) นั้นอยู่ข้างเหนือซึ่งเป็นที่ส่งแถบลุ่มแม่น้ำโขง ตั้งแต่
ทิวเขามันหัตต์ต่อแดนเมืองเขมร (ขอม) ขึ้นมาคือท้องที่ที่เคยเป็นมณฑลนครราชสีมา มณฑล
อุบลราชธานี มณฑลร้อยเอ็ด มณฑลอุดรธานี ตลอดลงไปจนกระทั่งฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ส่วน
ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา คือตอนเหนือท้องที่ที่เคยเป็นมณฑลพายัพ ก็เป็นเขตเมืองลาวเดิม เขต
ลาวตอนใต้คงต่อเขตขอมราวเมืองสุวรรณโลก และเมืองตาก ขอมตั้งเมืองละโว้ (ลพบุรี)
เป็นราชธานี สำหรับบังคับบัญชาหัวเมืองทางตะวันออก คงเป็นเมืองลูกหลวง หรือเป็นเมือง
พระยามหานครเป็นแน่ ส่วนเมืองมโหสถคงเป็นเมืองชนโท เจ้าเมืองมยุศเป็นพระยาครอง-

เมือง เท่าที่ข้าพเจ้าเข้าใจเช่นนี้ เพราะเห็นว่า การคมนาคมระหว่างนครมโหสถ กับพระนคร
หลวง หรือนครวัด สะดวกและใกล้ชิดเป็นการง่ายแก่การคมนาคม และการปกครองทุกประการ
เห็นจะขึ้นตรงต่อเมืองหลวงทีเดียว

สมัยที่ขอม กับ ละว้า กำลังทำการแข่งขันอำนาจอาณาภินั้นกันอยู่นั้น ชนชาติ
ไทยกำลังมีภูมิภินั้นอยู่ในประเทศจีนตอนใต้ เป็นชาติใหญ่ชาติหนึ่งมาแต่ก่อนพุทธกาล พื้นที่
ที่เดิมเป็นมณฑลชุนหน่า กุยจิ๋ว กวางตุ้ง กวางไส ต่างก็ตั้งตัวเป็นอิสระ ไม่ขึ้นแก่กัน
และกัน มีอาณาเขตอ้ายลาวเป็นราชอาณาจักรสำคัญ ต่อมาราว พ.ศ. ๔๖๐ จีนได้ขยายอำ
นาจของตนลงมาทางใต้ เข้าวกรานไทย ๆ ผู้ไม่ได้ตกไปอยู่ในอ้อมแขนของจีน แต่ชาติไทย
เป็นชาติรักอิสระภาพ จึงมีไทยบางพวกไม่ยอมอยู่ในอ้อมแขนของจีน ได้พากันอพยพจาก
ถิ่นเดิม ลงมาทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ และทิศใต้ เพราะความอดคัดค้านในการครองชีพ
ประการหนึ่ง ทำให้ไทยต้องอพยพทยอยกันลงมาเป็นลำดับ โดยแยกออกเป็นสองพวกคือ
พวกที่ยอมอยู่ในถิ่นเดิม กับพวกที่อพยพลงมา พวกที่อพยพลงมาแบ่งออกเป็นสองพวกคือ
พวกที่ยอมอยู่ในถิ่นเดิม กับพวกที่อพยพลงมา พวกที่อพยพลงมาแบ่งเป็นสองพวกคือ พวกที่
อพยพลงมาทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ลงมาทางลุ่มแม่น้ำสาละวิน และตั้งภูมิภินั้นอยู่ ณ ที่
นั้นได้นามว่า ไทยใหญ่หรือเงี้ยว และได้เข้าไปตั้งถิ่นฐานอยู่ในมณฑลยูนนานประเทศจีน
ได้นามว่าไทยอาหม พวกที่อพยพลงมาทางทิศใต้ทางลุ่มแม่น้ำโขง แล้วตั้งถิ่นฐานอยู่ใน
แคว้นตังเกี๋ย และสิบสองจุไทยหรือสิบสองเจ้าไทย เรียกว่าไทยน้อย คือไทยที่เป็นบรรพบุรุษ
ของไทยทุกวันนี้ ส่วนไทยที่ยังคงอยู่ในแคว้นไทยเดิมนั้น เมื่อถูกชนชาติจีนรุกรานหนักเข้า
ผู้ไม่ได้ถอยร่นลงมาบ้าง เมื่อกำลังกล้าแข็งขึ้นก็รวมกันทำการต่อสู้จีน ตั้งบ้านเมืองเป็นอิสระ
บ้าง เป็นบางคราว ตอนที่สำคัญตอนที่ พระเจ้าสันไฉ่ พระเจ้าแผ่นดินไทยได้ตั้งอาณา
จักรไทยขึ้นนั้นเจ้า หรือ น่านเจ้า เมื่อ พ.ศ. ๑๑๘๒ กับเมื่อ พ.ศ. ๑๒๘๑ พระเจ้าโก๊ะล่อฝง
สามารถขยายอาณาจักรตั้งราชธานีขึ้นที่เมือง หนองแส หรือตาดิฟู ครั้นถึง พ.ศ. ๑๗๘๗ ก็
ต้องตกไปเป็นเมืองขึ้นของจีนอีก แต่ยังมีคนไทยที่พูดภาษาไทยเหลืออยู่กระทั้งทุกวันนี้ เพื่อ
พวกไทยน้อยอพยพลงมาอยู่ในดินแดนแคว้นตังเกี๋ย และสิบสองจุไทยนั้นได้แยกย้ายกันอยู่
ตามลำพัง แบ่งเป็นหลายอาณาจักร ต่างก็เป็นอิสระไม่ขึ้นแก่กันและกัน ถ้าอาณาจักรใดมี
อำนาจมากก็รุกรานลงมาทางใต้ทุกที เมื่ออพยพลงมาในนี้ เมืองใดขอมเป็นเจ้าเมืองปกครอง

อยู่ ก็ยอมอยู่ในอำนาจของเจ้าเมืองนั้น ส่วนเมืองใดไม่มีเจ้าเมืองปกครอง ก็ตั้งตัวเป็นเจ้าเมืองปกครองกันเอง มีพระเจ้าแผ่นดินที่สามารถองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า พระเจ้าพรหม สามารถรุกเอาดินแดนของขอมได้หลายเมือง รุกได้ขอมลงมาถึงเมืองชะเลียง (สุวรรณโลก) และแผ่อาณาเขตไปถึงเมืองพระบาง(หลวงพระบาง) เวียงจันทน์ แล้วแบ่งออกเป็นสองแคว้น คือทางทิศตะวันออกเรียกว่า ลานช้าง หรือล้านช้าง เพราะมีช้างมากต่อมาได้นำมา กรุงศรีสัตตนาคณะหุต ตั้งเมืองเช้า คือเมืองหลวงพระบางเป็นราชธานี ทางทิศตะวันตกเรียกว่า ลานนา เพราะเป็นที่ราบอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การทำนาจึงมักตั้งเมืองเชียงแสนเป็นราชธานี

ขณะที่ไทยครอง ลานนา ลานช้าง อยู่เนิ่น ๆ ขอมคงตั้งราชธานีอยู่ ณ เมืองละโว้ (ลพบุรี) มีเมืองสุโขทัยเป็นเมืองหน้าด่าน ขอมได้พยายามขับไล่ไทยให้ออกจากแคว้นทั้งสอง นหลายครั้งแต่ไม่เป็นผล เมื่อพวกไทยในถิ่นเดิม ทนความเบียดเบียนของชนชาติจีนเมื่อ พ.ศ. ๑๗๙๗ ไม่ไหวพากันอพยพลงไพร่หลวงมาหาพวกไทยน้อย ในลานนาและลานช้าง ตลอดถึงหัวเมืองที่ติดต่อกับเมืองสุโขทัยมากขึ้นทุกที จนมีกำลังมากขึ้นแล้ว พ่อขุนบางกลางท่าว เจ้าเมืองบางยาง กับพ่อขุนผาเมือง เจ้าเมืองวราควรวรุมกันยกกองทัพเข้าตีเอาเมืองสุโขทัย ซึ่งเป็นเมืองหน้าด่านของขอมได้เมื่อ พ.ศ. ๑๘๐๐ ราชทูตได้เชิญเชิญ พ่อขุนบางกลางท่าว ขึ้นเสวยราชสมบัติ ครองกรุงสุโขทัยมีพระนามใหม่ว่า พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ เป็นปฐมกษัตริย์ไทยในราชวงศ์พระร่วง ความจริงอำนาจการปกครองของพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ ยังแคบอยู่มากนัก เพราะเป็นเวลาที่พวกไทยทางเหนือ และตะวันตก กำลังเตรียมจะตั้งตัวเป็นเจ้าเป็นใหญ่ อยู่ด้วยกันทั้งนั้น มีแคว้นที่สำคัญอยู่สามแคว้นคือ แคว้นเมืองหริภุญไชย (นครลำพูน) ซึ่งเป็นราชธานีฝ่ายเหนือของขอม แคว้นเมืองเงินยาง (เชียงใหม่) มีพ่อขุนเม็งรายครอบครองอยู่ แคว้นสุโขทัยของพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ แคว้นเหล่านี้ต่างชิงไหวชิงพริบเอาเชิงกันอยู่ ต่อมาได้เป็นสัมพันธมิตรกันและกันกรุงสุโขทัยได้เป็นเมืองหลวงของประเทศไทยเมื่อ พ.ศ. ๑๘๐๐ มีกษัตริย์ปกครอง ๘ พระองค์ เสวยอิสสระภาพแก่กรุงศรีอยุธยาเมื่อรัชกาลที่ ๖ คือ พระยาไสยลือไทย หรือพระมหาธรรมราชาที่ ๒ อาณาเขตกรุงสุโขทัยแผ่ไปได้ไกลที่สุดก็เมื่อ รัชสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราชรัชกาลที่ ๓ คือทิศเหนือติดต่อกับลานนาไทยที่นครลำปาง ทิศใต้ตลอดแหลมมลายูถึงเมืองยะโฮร์ ทิศตะวันออกจรดแม่น้ำโขงถึงเมืองเวียงจันทน์ เวียงคำ ทิศตะวันตกได้หัวเมืองมอญ ตลอดไปถึงเมืองหงสาวดี ในรัชกาลนี้กรุงสุโขทัยเป็น

พระนครศรีอยุธยา เรื่องที่สุดของไทย ทั้งในด้านศิลปกรรมทุกชนิด และพระพุทธศาสนา การปกครองการทหาร ดังอักษรไทยที่เกิดขึ้นในรัชกาลนี้ โดยที่พระองค์ท่านเป็นผู้ทรงคิดขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๖ ต่อแต่นั้นมากรุงสุโขทัยก็อับแสงลง จนถึงสมัยพระยาไสยลือไทยต้องพ่ายแพ้ แก่สมเด็จพระบรมราชาธิบดีที่ ๓ (ขุนหลวงพระงั่ว) กษัตริย์องค์ที่ ๓ แห่งกรุงศรีอยุธยา แล้วต้องตกเป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยาแต่นั้นมา ต่อมาในสมัยพระเจ้าเอกไทย จนสิ้นสมัยสุโขทัย เป็นเวลาที่ประเทศไทยแบ่งออกเป็นสองภาค คือ ภาคเหนือกรุงสุโขทัย ภาคใต้คือกรุงศรีอยุธยา ซึ่งพระเจ้าอู่ทอง คือสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๓ ทรงตั้งเป็นราชธานีขึ้นจนถึง พ.ศ. ๑๙๐๐ ภาคใต้จึงได้ภาคเหนือได้ เดิมพระเจ้าอู่ทองทรงตั้งเมืองอยู่ ณ เมืองชัยศิริ (ชัยชัย ศรีวิชัย) คือนครปฐมปัจจุบัน ประวัติศาสตร์บางฉบับบอกว่าเดิมพระเจ้าอู่ทอง ตั้งเมืองอู่ทองอยู่ ณ ท้องที่อำเภอจรเข้มาก จังหวัดสุพรรณบุรี เดิมเป็นเมืองขึ้นของกรุงสุโขทัยเสื่อมอำนาจลง เมืองชัยศิริเป็นเมืองมีกำลังมากอยู่แล้ว ก่อด้วยอิฐและเขียงใหม่ จะมาแย่งเอาหัวเมืองข้างใต้ไปได้ไว้ในอำนาจ จึงคิดรวบรวมชัยชัยสร้างเมืองขึ้นใหม่ ประกอบทั้งเมืองชัยศิริบังเอิญเกิดทุพภิกขภัย และเกิดโรคระบาดทั่วกับกันดารน้ำ พระเจ้าอู่ทองทรงเห็นว่า ที่ตำบลเวียงเหล็ก (หนองโสน อยุธยา) เป็นที่ราบอุดมสมบูรณ์ ตั้งอยู่ในที่รวมแห่งแม่น้ำสามสาย เหมาะแก่การคมนาคมยิ่งนัก จึงทรงสร้างเมือง ณ ที่นั้น ให้ชื่อว่า กรุงเทพพระมหานครบริวารวัดศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๓ สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี มีพระเจ้าแผ่นดินทรงปกครอง ๓๓ พระองค์ รวมเวลา ๔๑๗ ปี ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๘๙๓ ถึง พ.ศ. ๒๓๑๐ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๓ (พระเจ้าอู่ทอง) เป็นต้นราชวงศ์เวียงรายปฐมกษัตริย์แห่งพระมหานครศรีอยุธยา เมื่อทรงสถาปนาพระมหานครแล้ว ทรงประกาศอิสรภาพไม่ขึ้นต่อกรุงสุโขทัย และทรงกรีธาทัพเข้าจู่โจมตีหัวเมืองที่เคยขึ้นแก่กรุงสุโขทัยได้เกือบหมดได้นครอมราชธานีขอม และอาณาเขตทางทิศตะวันออก คือดินแดนเมืองนครราชสีมา และจันทบุรี

ตามที่ข้าพเจ้า เล่าประวัติมาตั้งแต่ ยุคสมัยที่ขอมยังมีอำนาจอาณาจักรครอบครองแหลมทองอยู่ทั้งแหลม ก่อนชนชาติไทยอพยพลงมาในแหลมทองนั้นอย่างยืดยาว เพื่อแสดงให้เห็นทางประวัติศาสตร์โดยเด่นชัดว่า **เมืองมโหสถ** เป็นเมืองโบราณสมัยขอมอย่างแท้จริงไม่ต้องสงสัย ขอมครอบครองมาเป็นเวลานาน แต่ยังหาหลักฐานไม่ได้ว่าขอมสร้างเมืองนี้แต่

เมื่อไร และเป็นเมืองสำคัญอย่างไร อนุมานว่าขอมคงสร้างเมืองนี้หลังจากที่สร้างเมืองนคร
 วัด ได้กล่าวมาแล้วแต่ตอนต้นว่า ขอมสร้างนครวัดเมื่อ พ.ศ. ๑๖๙๕ ในรัชสมัยพระเจ้า
 สุริยวรมันที่ ๒ เมืองมโหสถต้องสร้างขึ้นภายหลังจากการที่สร้างนครวัดแน่นอน โดยอาศัย
 ทางหลักวิชาโบราณคดีเข้าตัดสิน เพราะตามธรรมดาขอมชอบสร้างปราสาท หรือปราสาทหิน
 ขึ้น ณ ที่ซึ่งที่ทั่วไปแล้วแต่ขอมจะมีอำนาจอาณา ครอบครองอาณาเขตไปถึงไหน แต่ก็คง
 แบ่งเป็น ๓ ยุคคือ ยุคที่ ๑ ขอมชอบสร้างด้วยหินทราย ยุคที่ ๒ ขอมชอบสร้างด้วยศิลาแลง ยุค
 ที่ ๓ ขอมชอบสร้างด้วยอิฐ ทราบโบราณสถานโบราณวัตถุเท่าที่ยังมีปรากฏอยู่ ณ เมือง
 มโหสถ ล้วนแต่สร้างสรรขึ้นด้วยศิลาแลงเป็นพื้น ที่สร้างด้วยอิฐมีบ้างบ้าง หนึ่งสมเด็จพระ
 พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ก็ได้ทรงประทานพระอธิบายไว้ในหนังสือ
 ดินทานโบราณคดี ของพระองค์ท่านว่า “เมืองปราจีนโบราณ เป็นเมืองรุ่นเดียวกับเมือง
 ศรีเทพ ซึ่งตั้งอยู่ ณ แคว้นน้ำป่าสัก จังหวัดเพชรบูรณ์ เป็นเมืองชนที่ ๒” เมื่อได้หลักวิชา
 และเหตุผลที่อ้างอิงมานี้เป็นหลักฐาน ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าเป็นเมืองมโหสถ สร้างเมื่อราว
 พ.ศ. ๑๖๙๕ เศษลงมา หรือราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ๑

ตอนที่ ๒

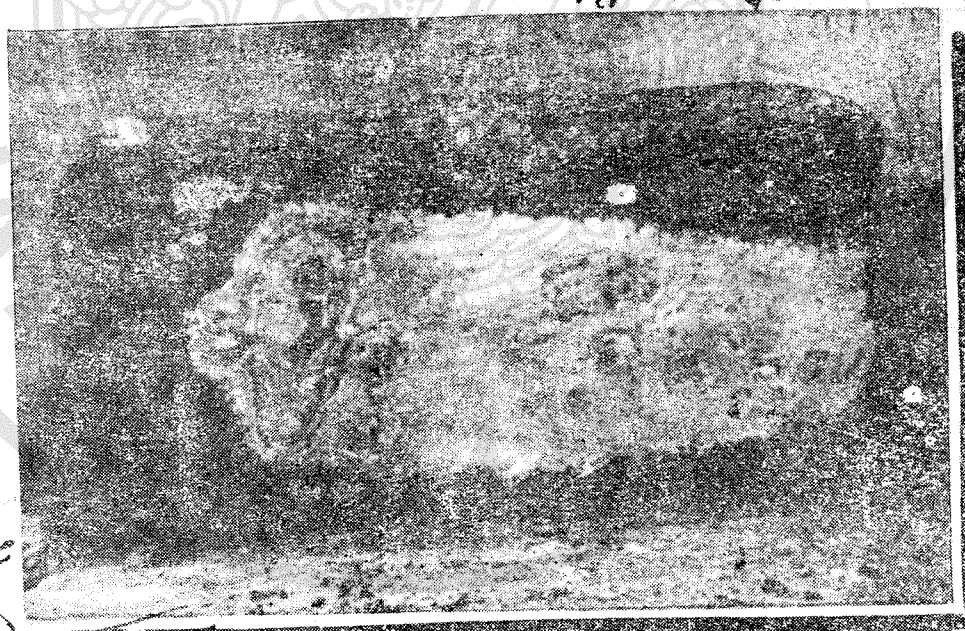
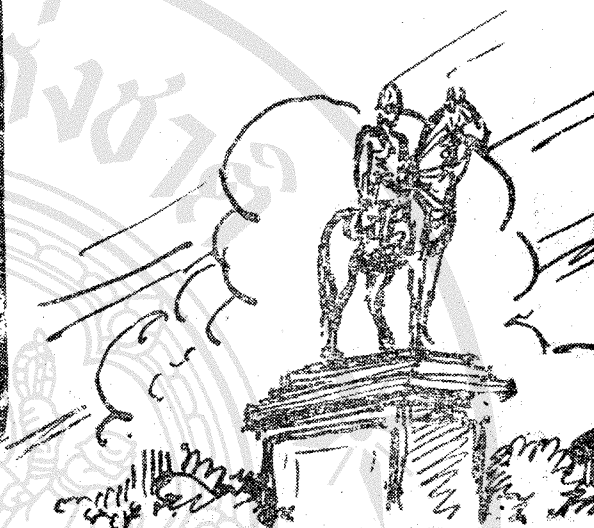
ว่าด้วยโบราณสถาน และโบราณวัตถุ

เมืองมโหสถ คงเป็นเมืองร้างมานาน เพราะถูกยุทธภัยขนาดหนัก หรือเพราะเหตุใดเหตุหนึ่งอย่างแน่นอน จึงไม่มีโบราณสถาน หรือโบราณวัตถุ ที่สมบูรณ์ปรากฏอยู่ให้เห็นคงมีแต่ทรางสลักหักพังของสิ่งก่อสร้างนั้น ๆ ะกะระกะและเนินสูง ๆ ต่ำ ๆ อยู่ทั่วไป

อนึ่ง เมืองนี้หน้าประหลาดใจ ที่ขอมลงทุนลงแรงขุดบ่อ ขุดสระน้ำขนาดใหญ่ไว้เป็นอันมาก โดยเฉพาะคือบริเวณตัวเมืองหรือที่ใกล้ ๆ ตัวเมือง เมื่อเข้าไปเดินชมแทบจะหลีกสระหลีกบ่อไม่พ้นทีเดียว ส่วนภายนอกตัวเมืองหรือที่ไกลออกไปหน่อย ก็แทบจะเดินหลีกบ่อไปไม่พ้นเช่นเดียวกัน จึงเห็นได้ว่าเมืองนี้คงเป็นเมืองใหญ่แน่นอน ถ้าเป็นเมืองเล็กที่ไหนดจะทำได้เช่นนั้น แม้นถนนหนทางก็สร้างอย่างมั่นคงแข็งแรง แสดงให้เห็นว่าต้องใช้ผู้คนจำนวนมากจึงจะทำได้ บางท่านว่าพื้นที่ทั่วไปเป็นที่ราบต่ำ เท่าที่เห็นเป็นทุ่งนาทุกวันนี้เป็นท้องทะเล ข้าพเจ้าเห็นว่าไม่เป็นความจริงตามที่บางท่านเข้าใจ เพราะว่าถ้าที่ราบต่ำดังกล่าวเป็นท้องทะเลจริง ขอมจะสร้างถนนหนทางลงไปทะเลได้อย่างไรได้ เช่นทรางถนนจากทุ่งพระยาจารย์ ในเขตอำเภอกบินทร์บุรี ตัดตรงลงมาถึงบ้านหัวฝั่ ตำบลหัวหว้า อำเภอสรีมหาโพธิ์ และทรางถนนจากบ้านสระมะเขือ ตำบลโคกบี่บ ตัดลงมาถึงบ้านเกาะสมอ ตำบลหัวหว้าก็ตัดลงมาสู่ที่ต่ำแห่งนี้ ขอมจะถมทะเลเพื่อประโยชน์อะไร เข้าใจว่าเมืองนี้คงร้างมาตั้งแต่ขอมต้องเสียเมืองลพบุรี ซึ่งเป็นราชธานี ด้านทิศตะวันออก อันเป็นเมืองเอกและเมืองหน้าด่านที่สำคัญแก่ไทย อนุมานว่าราว ๆ รัชสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช บรรดาศิลปกรรมของขอมเท่าที่ได้พบส่วนมากก็มีแต่ที่ตมศรีมหาโพธิ์เป็นพื้น เพราะเป็นที่ตั้งตัวเมืองเช่นที่บ้านโคกวัด หมู่ที่ ๒ ตำบลโคกบี่บ มีคูเมืองกรุด้วยศิลาแดง ทรางเทวสถานที่บ้านนายบุญ ทรางเทวสถานที่บ้านนายพรหม ทรางเทวสถานที่บ้านนางบัว สระทุมวัน สระแก้ว สระขวัญ อยู่ในบริเวณสวนนายพุ่ม สระทองแดง อยู่ปากคูเมืองด้านใน สระมะพร้าว อยู่ในวัดโรมันคาธอลิก ที่ตั้งโรงสีโคกวัดใกล้สระนี้ เข้าใจว่าเป็นอุโบสถเก่าพุทธศาสนา สระหนองเจ๊ก ๒ สระหนอง (สระ) ชนาก อยู่หลังบ้านสระมะเขือ สระมะเขืออยู่เหนือบ้านสระมะเขือ สระคู่ ๒ สระ

□ มณฑปทรงอเนกนภพ หัตถ์ ร.๕
ที่หน้าโบสถ์วัด อ.ศรีมหาโพธิ์.

□ พระปฐมภักดิ์ รัชกาลที่ ๕
ที่อนุสาวรีย์ในมณฑป.

สระปลาหมอต อยู่ทีเกาะกระต่าย ลำหรับสระทุมวัน สระแก้ว สระขวัญ ๓ สระนี้ คงเป็นสระสำคัญมาก เพราะสลักรูปภาพเป็นรูปคน ช้าง ม้า วัว และอื่น ๆ ไว้ที่ขอบสระซึ่งกรุด้วยแลงทั้ง ๔ ด้าน แต่ชำรุดมาก ที่ระหว่างสระทุมวันกับคูเมือง มีทรางวัดในพระพุทธศาสนาปรากฏอยู่แห่งหนึ่ง มีผู้ขุดได้พระพุทธรูปหลายองค์ เป็นพระสมัยทวารวดี ที่ทุ่งน่าน้อยหลังบ้านสระข่อยลาว ตำบลโคกบ๊ีบ มีสระใหญ่ ๒ สระ คือสระมรกต สระบัวดำ หรือบัวว่า มีทรางวัดในพระพุทธศาสนาปรากฏอยู่ ๑ แห่ง พระครูวิมลโพธิเขต (จำปา ธรรมกาโม) วัดโคกบ๊ีบขณะนั้นเป็นเจ้าของวัดสระข่อย ได้นำเอาใบสีมาปักทำด้วยหินเขียว เป็นรูปนาครูปก ๗ เศียร ๔ ใบ กับเศียรกลาง และหินแดงใหญ่ ๓ องค์เป็นอันมาก ไปเก็บไว้ที่วัดสระข่อย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๖ พระครูจิตร์ คงคปัญญ อดีตเจ้าอาวาสวัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ ได้นำศิลาแดงที่ช่างสระมรกตมาทำรากอุโบสถวัดต้นโพธิ์ ได้พบศิลาจารึกอักษรขอมโบราณที่ช่างสระมรกต ๓ หลัก จารึกคำสรรเสริญพระรัตนตรัย เป็นภาษาบาลีว่า

โสปานมลามมลิ

สํสารสาครสมุต

สมุพาทติรายปี จช

ธมมํ นมสสุต สทา

ติรณาลยสส

ตรณย เสด

ถตุตแซมมคค

มุนินา ปสณ

แปลว่า

รัตนคือพระธรรมใด เป็นกรณอันบริสุทธิ์ ลำหรับทอดลงจากเรือน เป็นสะพาน
ลำหรับทอดทับทะเลคือโลก เป็นทางปลอดภัยภายใน แม้สำหรับลอดข้ามช่องแคบ คือ
ทางไปสู่นิริยภูมิ ขอนมัสการ พระธรรมที่พระพุทธเจ้า ทรงสรรเสริญแล้วนั้นทุกเมื่อ ฯ

นอกจากนั้น ณ บริเวณแห่งนี้ยังมีผู้ขุดได้พระพุทธรูป สมัยทวารวดีทั้งพระบูชาและพระพิมพ์ดินเผาอีกด้วยหลายองค์ จึงไม่มีปัญหาให้คิดเห็นเป็นอย่างอื่นไป ที่หลังบ้านโคกบ๊ีบมีสระขื่อสระขุ่นอีก ๑ สระ ที่นั้คงเป็นทวัดพุทธศาสนา เพราะมีทรางอุโบสถ และมีผู้ขุดได้พระพุทธรูป สมัยทวารวดีเช่นเดียวกัน ส่วนทรางถนนโบราณคงมีปรากฏเพียง ๒ สายเท่านั้น คือสายที่ ๑ กว้างราว ๕ วา สูงราว ๓ ศอก ยาวราว ๕ ก.ม. ชาวบ้านเรียกว่าถนนพระมโหสถ ตัดออกจากตัวเมืองโคกวัด ไปสิ้นสุดที่บ้านเกาะสมอ ขาดเป็นตอน ๆ บาง

ตอน สายทางหลวงจังหวัดได้ตัดถนนทับไปข้างหลักทางออกไปข้าง สายที่ ๒ กว้างราว ๑๕ วา สูงราว ๑ วา ชาวบ้านเรียกว่าถนนนางอมรเทวี ถนนสายนี้เข้าใจว่าคงตัดมาจากนครอม หรือนครวัดในประเทศกัมพูชา เพราะมีแนวถนนผ่านอำเภอศรีบุญเรือง ประเทศ ทางปราสาท สลักก็ออก ผ่านเขตอำเภออินทร์บุรี ทางด้านหนองผืน ทะลุมาทางทุ่งปราสาทเข้าเขตอำเภอ ศรีมหาโพธิ ที่ตั้งพระยาจารย์ ทะลุมาทางทุ่งประพาส ลงสู่ทุ่งที่หนองกันด้าน หลังบ้าน หนองกระทุ่ม ตำบลศรีมหาโพธิ พุ่งเข้าโคกขวาง ที่สวนนายแป๊ะ นางสง่า รุ่งสวัสดิ์ ทะลุบ้านเกาะเค็ด ตำบลหนองโพรงไปสิ้นสุดที่บ้านหัวไผ่ ตำบลหัวหว้า ความยาวของ ถนนประมาณไม่ถูก เพราะระยะยาวมาก ถนนสายนี้ตัดไม่ตรงวกไปวกมาคดเคี้ยว ตามระยะทางที่ถนนผ่านไป มีสระใหญ่น้อยประปรายอยู่ข้างๆ ทั่วไป คงเอาดินที่ขุดสระนี้ แหะพูนโคกถนนขึ้น ที่ตั้งพระยาจารย์มีสระใหญ่ ๑ สระ ชื่อ สระบัว บ่อกรูแดง สีเหลือง ๑ บ่อ ตอนผ่านหนองกันด้านมีสระชื่อหนองกันด้าน ตอนผ่านบ้านท่าหิน มีสระชื่อหนองท่าหิน ตอนผ่านเกาะไไร่ตามีสระ ๑ สระ ตอนผ่านหนองโพรงมีสระ ชื่อหนองโพรง ๑ สระ ตอนผ่านจะเข้าโคกขวางมีสระ ๑ สระ ชื่อหนองแห่น ถึงโคกขวางมีสระ ๓ สระ ชื่อสระสี่เตียต ในไธวันบุญช่วย พุ่มสุวรรณ ชื่อหนองสาธา หนองบัว ในสวนนาง กิมถึง ตอนผ่านโคกกระเจียวมีสระ ๑ สระ อยู่ในบ้านนายเจริญ ตอนถึงบ้านหัวไผ่มีสระ ๓ สระ คือสระบน สระจ้อย สระใหญ่ เป็นต้น ที่บ้านทุ่งประพาสมีทุ่งใหญ่ เล่ากันว่าสำหรับเจ้า เมืองไปเที่ยวป่า เป็นทุ่งคล้ายทุ่งพระเมรุในกรุงเทพฯ มีต้นไม้ขึ้นรอบ วัดผ่านศูนย์กลางราว ๑๐๐ เส้นเศษ ที่หน้าโรงเรียนลายพระหัตถ์ (มัธยมสามัญ) บ้านโคกขวาง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ เคยเสด็จประพาสหัวเมืองปราจีนบุรี และได้เสด็จมาทอดพระ เนตรโบราณสถาน โบราณวัตถุที่ตงศรีมหาโพธิ์นี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ ได้ลงลายพระราชหัตถ์ เลขาจารึกไว้ที่แผ่นหินศิลาแดง เป็นพระนามาภิไธยว่า จ.ป.ว.ร.ศ. “๑๒๗ แผ่นหินรูปสี่ เหลี่ยมผืนผ้าขนาดสูง ๒ ศอก กว้าง ๑ ศอก ขาว ๒ ศอก ตั้งอยู่บนโนนสูง ท่านเจ้าคุณวิสุทธิ- ธรรมจารย์ วัดใหม่กรงทอง เล่าว่า ท่านได้เห็นสถานที่นั้นมาก่อนเจ้าหน้าที่จัดการรับเสด็จ ท่านว่า เดิมเป็นโคกเจดีย์ใหญ่มีต้นตะแบกใหญ่ขึ้นอยู่บนนั้น บริเวณนั้นมีทรางเจดีย์เก่าๆ มาก จึงเข้าใจว่าเดิมคงเป็นวัดพุทธศาสนามาก่อน พ.ศ. ๒๔๕๗ มีผู้ทำมณฑปเสามาให้หลังคา- มุงสังกะสีคร่อมไว้ ครั้นต่อมา หลวงศิริประสาทร (สุ พจนันท์) กับขุนเจริญประสาทร อดีตนายอำเภอศรีมหาโพธิ ได้จัดการทำมณฑปคอนกรีตเสริมเหล็ก กว้างยาวด้านละ ๒

เมตร สูงจากฐานถึงยอด ๑๐ เมตร สถานที่อยู่ห่างจากที่ว่าการอำเภอศรีมหาโพธิ์ ๒ ก.ม.-
 เศษ ที่สวนนายทองคำ ประมวลดทรัพย์ ซึ่งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกของลายพระหัตถ์ มีหลุม
 ศิลาแลงใหญ่น้อยหลายสิบหลุม มีขนาดเล็กใหญ่ต่างๆ กัน ติดกันเป็นพืดบนพื้นศิลาแลง
 ลักษณะคล้ายเตาขนมครกหรือหลุมเมือง ชาวบ้านเรียกว่าหลุมเมือง พระพุทธเจ้าหลวงทรง
 ประทานพระบรมราชาธิบายไว้ในหนังสือ พระราชหัตถ์เลขาถึงมกุฏราชกุมาร (รัชกาลที่ ๖)
 ว่าในหลุมนั้นเกลี้ยง เดียวกันกำลังกุกกักว่าจะเป็นหลุมสำหรับโขลกปูน ที่จะบดลงลาย
 เครื่องประดับปราสาทศิลาแลงนั้น ที่สวนนายแป๊ะ นางสง่า รุ่งสวัสดิ์ ด้านทิศตะวัน-
 ตกลายพระหัตถ์ มีทรางพระเจดีย์สมัยทวารวดี หักพังอยู่ ๑ องค์ ชาวบ้านเรียกว่า พานหิน
 พระพุทธเจ้าหลวงทรงเล่าไว้ในพระราชหัตถ์เลขาว่า เทวสถานหนึ่งเป็นเนินก่อด้วยแลง สูง
 ประมาณสัก ๑๐ ศอกสังเกตเห็นได้ว่าเป็นเหลี่ยมไม้ ๖ กลมคงจะย่อไม้สิบสองเป็นปรางค์ กว้าง
 เทวสถานมีฐานเทวรูป ทำด้วยแลง มีบัวคว่ำบัวหงายหน้ากระดานใหญ่รีเป็นรูปไข่ กว้าง
 ประมาณเกือบศอกหนึ่ง ยาวศอกเศษ มีช่องกว้าง สำหรับปักแกน น่าจะเป็นเทวรูปทองและ
 ที่จะใหญ่มากสูงกว่า ๕ ศอก ฐานตะแคงอยู่ “ทรงเล่าต่อไปอีกว่า” อีกฐานหนึ่งใหญ่กว้าง
 รวกับมีแลงสี่เหลี่ยมใหญ่ตั้งอยู่บนเนิน จะเป็นแท่นอะไรไม่มีลวดลาย เทวสถานทั้ง ๒ หลัง
 ขนาดเดียวกันกับกำแพงเพชร (ข้าพเจ้าเข้าใจว่าตรงนี้ เห็นจะตรงกับวัดถึงสถานที่ที่
 พระบรมนามาภิไธย) อาณาบริเวณที่บ้านเก่าเมืองเก่า ในดงศรีมหาโพธิ์นั้นส่วนมากเป็นโคก
 เป็นเนินสูงๆ ทงนั้นจึงทำให้เข้าใจว่า ขอมคงพูนดินขึ้นเพื่อบ่งกันน้ำท่วมเป็นแน่ ตัวอย่าง
 เช่น ที่นครปฐมอันเป็นที่ตั้งอาณาจักรทวารวดีเอง พื้นที่ส่วนเป็นโคกเป็นเนินทงนั้นมีอยู่โดย
 ทั่วไป โคกเนินเหล่านี้แสดงว่าเป็นที่ตั้งเทวาลัยหรือปรางค์ หรือโบสถ์วิหารทงสิ้น ไม่มีข้อสง
 สัย ที่หลังวัดโคกทองเก่ากับที่สวนนายบุญช่วยมีทรางเจดีย์เก่าอีกแห่งละ ๑ องค์ ที่สวนนาย
 บุญช่วยยังมีครกตำข้าวศิลาแลงอีก ๒ ครก แต่ไม่มีซาก ที่สวนนายมุขชาติเงิน มีสระ ๑ สระ
 บ่อสี่เหลี่ยม ๑ บ่อ สลักลวดลายงดงามมากเป็นลายเครือเถา ที่บริเวณบ้านหนองแวง หลัง
 บ้านหัวชา ตำบลหัวหว้า มีครกหินศิลาแลงพร้อมทั้งซากอย่างละ ๑ ชิ้น ที่บริเวณหนองขนา
 ตำบลโคกบ๊ีบ ที่สวนนางทองอยู่ มีแท่นพระพุทธรูป ๒ แท่น แท่นที่ ๑ ทำด้วยศิลาแลง แท่น
 ที่ ๒ ทำด้วยหินขาว ที่นี้คงเป็นวัดในพระพุทธศาสนา ที่บ้านนายเรือง กับนายเค่อม หลังวัด
 โคกบ๊ีบใหม่ ตำบลโคกบ๊ีบ มีเนินศิลาแลงขนาดใหญ่ สูงเกือบท่วมศีรษะ ข้างๆ เนินมีสระ ๑

สระ มีเศศศิลาแลงใหญ่น้อยเรียงรายอยู่เป็นอันมาก ทางทิศใต้ทางวัดหนองสระแก ตำบลโคกบึงตะวันออกบ้านนางไม มีเนินศิลาแลงปนดินสูงประมาณ ๗ วา มีต้นไม้ขึ้นรกรงร้างชาวบ้านเรียกว่าภูเขาทอง อยู่ในที่สวนนายดี ๑ แห่ง มีเนินศิลาแลงปนดินเช่นเดียวกันนี้ อยู่ในที่สวนนายพิลา ๑ แห่ง ทั้งสองแห่งชาวบ้านเรียกว่าบ่อม ชาวเจ้าเข้าใจว่าคงเป็นทรางปรารค์หรือเจดีย์ อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่นี้คงเป็นวัดในพระพุทธศาสนา เพราะมีผู้ขุดได้พระพุทธรูปดินเผา และพระบูชาสัมฤทธิ์สมัยทวารวดี และหลาว แหวน เงินกลม แหวน กำไล-มือ กำไลเท้า โถ ฝอบ คนโทน้ำ ไห ลูกปัด กระจก เขาควาง เตาทำด้วยโลหะ กระโถน จาน กระปุก เทวรูป สมัยลพบุรี มีทั้งทำด้วยโลหะ ศิลาแลง หินทราย หินเขียว ส่วนมากทำด้วยหินเขียวล้วนเป็นขนาดใหญ่ ที่ทำด้วยโลหะเป็นของขนาดเล็ก ส่วนพระพุทธรูปมีสองสมัยคือ สมัยทวารวดี กับสมัยลพบุรี มีทั้งทำด้วยโลหะ และศิลาแลง หินทราย หินเขียว ส่วนมากทำด้วยหินเขียว มีทั้งปางนาคปรก ปางมารวิชัยยืน พระพุทธรูปส่วนมากเป็นของทำในสมัยทวารวดี ทั้งเทวรูปและพระพุทธรูปส่วนมากชำรุด บริเวณใกล้กันนี้มีผู้ขุดได้กับหิน กุ้งทำด้วยโลหะ เข้าใจว่ารูปสัตว์เหล่านี้คงทำเป็นเครื่องประดับปรารค์ หรือเจดีย์

ชาวเมืองมโหสถ เดิมคงนับถือศาสนาพราหมณ์มาก่อน และลัทธิฮินดูสง
ภตต์มีศาล ครั้นสมัยต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนาแผ่เข้ามา คงนับถือพระพุทธศาสนาเพิ่ม
ขึ้นอีกด้วย เพราะพุทธกับพราหมณ์ไม่เป็นข้าศึกกันโดยตรง เป็นแต่พราหมณ์ถือโลกเป็น
ใหญ่ พุทธถือธรรมเป็นใหญ่ จึงมักพบเห็นโบราณวัตถุในศาสนาทั้งสองนี้เสมอในเมืองเดียว
กัน แต่ศิลปกรรมเกี่ยวแก่ศาสนาพราหมณ์ งดงามกว่าศิลปกรรมทางฝ่ายศาสนาพุทธมาก
เพราะว่าศิลปกรรมเกี่ยวแก่ ทางฝ่ายพระพุทธศาสนา เกิดขึ้นเมื่อครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช
วิชาการช่างยังไม่สู้จะเจริญรุ่งเรือง ส่วนศิลปกรรมเกี่ยวแก่ศาสนาพราหมณ์ เกิดขึ้นภาย
หลังวิชาการช่างเจริญรุ่งเรืองมาแล้ว จึงทำได้งดงามกว่า ถึงกระนั้นก็เป็นเพียงเทวาลัยหรือ
ปรารค์เล็กๆ สำหรับตั้งเทวรูปไว้ให้คนบูชาเท่านั้น เท่าที่ได้พบเห็นศิลปกรรมเกี่ยวแก่พระ
พุทธศาสนาในเมืองนี้ โดยมากเป็นของทำในสมัยทวารวดี นั้นเพราะว่า เมื่ออาณาจักร
ทวารวดีตั้งอยู่ที่นครปฐมนั้น ได้แผ่อาณาเขตเข้ามาถึงเมืองปราจีนบุรี เมื่อราว ๆ พ.ศ. ๑๐๐๐
ถึง พ.ศ. ๑๒๐๐ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงประทานพระอธิบาย ไว้ในหนังสือตำ-
นานพุทธเจดีย์สยามหน้า ๙๑ ว่า “ดงศรีมหาโพธิในแขวงจังหวัดปราจีนบุรีอีกแห่งหนึ่งซึ่งมี

พระธาตุพุทธมงคล อยู่ในบริเวณวัดแสงสว่างใหม่ วัดเก่าอยู่ข้างในได้ย้ายออกมา ตั้งใหม่ที่ต.บึงจุบ จ.สุพรรณบุรี เดิมทีบ้านนี้เรียกชื่อว่าบ้านโคกมอญ ต่อมาสมัยเปลี่ยนชื่อสถานที่ต่าง ๆ ตามวัฒนธรรมจึงให้ชื่อบ้านนี้ว่า บ้านโคกไทย ให้ชื่อวัดใหม่ว่าวัดแสงสว่าง เพราะเดิมพวกมอญนายกongข้าง มีหัวหน้าชื่อขุนอินทร์ มาตั้งกองคลังข้างในรัชกาลที่ ๓ ที่ตรงนี้ได้คลังข้างเผือกพังได้เขื่อนหนึ่ง จึงสร้างเจดีย์ขึ้นที่ตรงนี้ ๑ องค์ เป็นเจดีย์แบบมอญ ต่อมาข้าวตมมาก ชาวบ้านจึงพากันซ่อมแซมเรื่อย ๆ พ.ศ. ๒๔๖๗ ได้ทำการซ่อมใหญ่อีกครั้งหนึ่ง เมื่อวันที่ ๒๕ เดือน กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๙๖ เจ้าอาวาสวัดแสงสว่าง พร้อมด้วยชาวบ้านได้จัดการบูรณะอีก คราวนี้ได้ฉาบปูนขัดมันให้สวยงาม และทำการบรรจุดินจากสังเวชนียสถาน ๔ แห่งในอินเดีย และดวงพระขตาของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าด้วย เจดีย์นี้เป็นเจดีย์ ๑๖ เหลี่ยม สร้างด้วยอิฐ วัดโดยรอบฐานองค์เจดีย์ได้ ๑๑ วา ๒ ศอก สูงจากฐานถึงยอดประมาณ ๖ วา ข้างบนยอดทำเป็นรูปฉัตรทำด้วยทองแดง ปลายมีลูกแก้ว ตั้งชื่อใหม่ว่า “พระธาตุพุทธมงคล” อยู่ในวัดแสงสว่าง ตำบลโคกบึง ห่างจากที่ว่าการอำเภอศรีมหาโพธิ์ ๒๐ ก.ม. กรมศิลปากรได้ขึ้นทะเบียนโบราณสถานเนื้อที่ ๕ ไร่ ๓ งาน ๒ ตารางวา เมื่อวันที่ ๑๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๙๖

เมื่อได้กล่าวถึงโบราณสถาน โบราณวัตถุในอำเภอศรีมหาโพธิ์ แล้วจะไม่กล่าวถึงโบราณสถาน โบราณวัตถุในอำเภออื่นๆ ในจังหวัดเดียวกัน ก็จะเป็นการมองเลยของมีค่าไปเสีย จึงนำมากล่าวรวมไว้ด้วยในที่นี้เพื่อจัดเข้าหมู่ เข้าพวกเดียวกันสะดวกแก่ผู้ใฝ่ใจค้นหาต่อไป โดยจะขอเล่าเป็นอำเภอๆ ไป ดังนี้

มีทรายกำแพงก่อด้วยศิลาแดง ขนาดกว้างราว ๓ เส้น ยาวราว ๓ เส้น สูงราว ๑
วา มีทางเข้าสู่บริเวณภายใน ๒ ด้าน ๆ ละ ๒ ช่อง สถานที่นี้เรียกว่าทุ่งปราสาท ฯ

อำเภออรัญประเทศ

ในอำเภอนี้มีปราสาท ๕ หลัง ในหนังสือโบราณวัตถุสถานทั่วพระราชอาณาจักรของกรมศิลปากร พิมพ์แจกคราวงาน ๒๕ พุทธศตวรรษ หน้า ๑๐๔...๑๐๕ กล่าวว่า

ปราสาทสล็อกก๊อก ห่างจากที่ว่าการอำเภออรัญประเทศประมาณ ๕ กิโลเมตร อยู่ที่บ้านโคกสูง หมู่ที่ ๓ อำเภออรัญประเทศ (ปัจจุบันเป็นอำเภอตาพระยา)

ตัวปราสาทหินทำด้วยศิลาแผ่นใหญ่ๆ ขนาดกว้างยาว ๑ เมตร ตั้งซ้อนกันเป็นปราสาท ๓ หลัง มีกำแพงล้อมรอบ มีหลักศิลาสี่เหลี่ยมจารึกอักษรขอม เป็นปราสาทสร้างสมัยลพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๑๗

ปราสาททับเสียม ห่างจากที่ว่าการอำเภออรัญประเทศประมาณ ๕๐ กิโลเมตร ตำบลโคกสูง หมู่ ๗ อยู่ในอำเภออรัญประเทศ ระหว่างด้านนางงามกับบ้านโคกสูง (ปัจจุบันเป็นอำเภอตาพระยา)

ตัวปราสาทก่อด้วยอิฐ กำแพงสี่เหลี่ยม กว้างยาว ๑ เส้น มีศิลาจารึก ๒ หลัก ที่ประตูเข้าปราสาท เป็นอักษรสันสกฤต ม.ศ. ๙๐๐.๑๐๐๐ กำแพงสร้างด้วยก้อนศิลาใหญ่ๆ ซ้อนกันเป็นแถว คนเก่าๆ เล่ากันว่าเป็นปราสาทที่สร้างในสมัย ไทยยกดทัพไปรบเขมร

ปราสาทเขาโล้น ห่างจากที่ว่าการอำเภออรัญประเทศประมาณ ๕๒ กิโลเมตร อยู่ที่บ้านตาพระยา อำเภออรัญประเทศ (ปัจจุบันเป็นอำเภอตาพระยา)

เขาโล้นเป็นเขาขนาดเล็กไม่ติดต่อกับเขาสูงอื่น ตั้งอยู่กลางป่าโปร่งตัวเขาสูงประมาณ ๑๕ วา ยาว ๑๕ เส้น บนยอดเขามีปราสาทก่อด้วยอิฐ แต่ยอดพังแล้ว มีประตูเข้าปราสาท ๑ ประตู และที่ประตูมีศิลาจารึกอักษรสันสกฤต ๒ ข้าง ม.ศ. ๙๓๙ ดันนิษฐานว่าสร้างสมัยขอมปกครองอยู่

ปราสาทเขาน้อย ห่างจากที่ว่าการอำเภออรัญประเทศประมาณ ๔๐ กิโลเมตร อยู่ที่บ้านน้ำใส อำเภออรัญประเทศ

เขาน้อยเป็นเขาสูงเล็กๆ สูงประมาณ ๓๐ วา ยาวประมาณ ๑๐ เส้นเศษ มีปราสาทก่อด้วยอิฐเฝ้าหลังหนึ่ง ประตูเข้าหนึ่งประตู ทางด้านซ้ายของประตูมีศิลาจารึกอักษรสันสกฤต ม.ศ. ๕๕๙ หนึ่งแผ่น มีเทวรูปสลักหิน รูปศิวิระกระบือหนึ่งรูป ยืนหันหน้าเข้าหาปราสาท ฯ

ประวัติต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์

ของ

พระมหาสวาสค์ กิตติมา

วัดใหม่กรงทอง

เจ้าคณะอำเภอศรีมหาโพธิ์

จังหวัดปราจีนบุรี

เจ้าหน้าที่กรมประชาสัมพันธ์อำเภอทางวิทยุกระจายเสียง

ณ วันที่ ๑๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๐

ต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ต้นนี้ เป็นรุกขเจดีย์ที่เคารพสักการะ กับทั้งเป็นมิ่งขวัญที่สำคัญยิ่งของชาวจังหวัดปราจีนบุรี โดยเฉพาะคือชาวอำเภอศรีมหาโพธิ์ ซึ่งเป็นเจ้าของแดนกำเนิด ของต้นโพธิ์อันศักดิ์สิทธิ์ต้นนี้ ชื่อของอำเภอศรีมหาโพธิ์ ได้ชื่อตามชื่อของต้นโพธิ์อันเป็นมงคลนามตามคติของพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นที่เคารพนับถือทั่วไปของมวลพุทธบริษัททั่วโลก

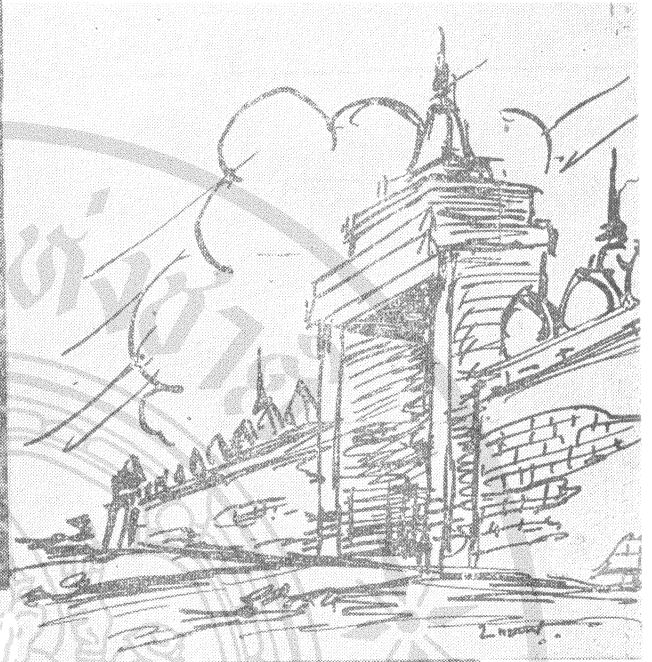
ต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ต้นนี้ ขึ้นอยู่ในที่สาธารณะ เขตติดต่อกับวัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ ทางด้านตรงข้ามกับวัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ อยู่ในเขตบ้านม่วงขาว ตำบลโคกบึง เข้าใจว่าต้นเดิมคงถูกรื้อตายไปนานทีเดียว แต่ต้นที่ปรากฏอยู่ขณะนั้นนั้น เข้าใจว่าคงเป็นหน่อของต้นเก่าที่ขึ้นแทนต้นเดิม เพราะสังเกตเห็นได้ชัดเจนว่า เป็นต้นไม้หลายต้นขึ้นแซมกันอยู่ ในปัจจุบันนี้วัดรอบลำต้นได้ ๔.๕๐ เมตร สูง ๓๕ เมตร กิ่งแผ่โดยรอบ ๔๐ เมตร อยู่ห่างจากที่ว่าการอำเภอศรีมหาโพธิ์ ๑๘ ก.ม. ประชาชนนิยมนับถือกันมานานว่า เป็นต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ซึ่งตอนกิ่งมาปลูกจากลังกา อันเป็นหน่อแนวของต้นโพธิ์ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ ณ พุทธคยา ประเทศอินเดีย ตามปกติคณะกรรมการอันมีเจ้าอาวาสวัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์เป็นประธาน ได้จัดให้มีงานนมัสการเป็นการประจำปีทุก ๆ ปี กำหนดตามจันทร์คติ

วันขึ้น ๑๓, ๑๔, ๑๕ และแรม ๑ ค่ำ เดือน ๕ บางปีก็ขยายวันนมัสการออกไปอีก ๒ วัน
บ้าง ๔ วันบ้าง

ท่านสังฆกรรม ได้เขียนเล่าเรื่องนครมโหสถ และต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ ไว้ในหนังสือ
มหาวิทยาลัยของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เล่มที่ ๑๒ ฉบับที่ ๕ หัวข้อเรื่อง อมฤตธรรม
พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ ว่า นครมโหสถเป็นนครโบราณ ของชนชาติขอมปกครองโดยอิสระ
ไม่ขึ้นแก่ใคร ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของจังหวัดปราจีนบุรี บัดนี้เป็นอาณาเขตของ
ตำบลโคกบึง อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี มีอาณาเขตไม่กว้างขวางนัก มีพื้นที่บ้าน
โคกวัด บ้านโคกบึง บ้านม่วงขาว เป็นอาณาเขต แต่เจริญด้วยศิลปวิทยาการ และธรรม-
จริยา วัฒนธรรม นครหนึ่งในสุวรรณภูมิ กำแพงวังปราสาทราชสถาน และเทวาลัย ล้วนก่อ
สร้างด้วยแลง ประกอบไปด้วยศิลปอันยอดเยี่ยม ในสุวรรณภูมิแคว้นหนึ่ง ในครั้งพระพุทธ
ศาสนา กำลังแผ่ไปทั่วอินเดียประเทศ และกำลังแผ่เข้ามาในสุวรรณภูมิ พระเจ้า
เทวานัมปิยติสฺสุ เจ้าผู้ครองนครมโหสถ ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนายิ่งนัก จึงทรงรับเอา
พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ แทนศาสนาพราหมณ์ ซึ่งเดิมเคยนับถืออยู่ก่อน และ
ได้ส่งคณะมหาจาริกประกอบไปด้วยพระภิกษุสงฆ์ และธรรมาวาสไปยังนครปาฏลีบุตร เพื่อค-
งการพระศาสนา และขอตอนกิ่งพระมหาโพธิ์ ซึ่งพระเจ้ากรุงปาฏลีบุตรทรงขอตอนกิ่งมาจาก
ลังกา เพื่อนำมาประดิษฐานในนครมโหสถ เมื่อคณะมหาจาริกกลับมาถึงพร้อมด้วยกิ่งพระ
ศรีมหาโพธิ์ เข้ามาถึงชนาพระนคร นครมโหสถนั้นเป็นเวลาบ่าย ได้มีการจัดขบวนแห่รับรอง
กันอย่างเอิกเกริก ทั้งฝ่ายพระภิกษุสงฆ์และธรรมาวาส พระสงฆ์ได้สวดคาถารำพึงถึงสมเด็จพระ
สัมมาสัมพุทธเจ้า จบแล้วก็อัญเชิญกิ่งพระศรีมหาโพธิ์ ขึ้นข้างพลายเผือกผู้ราชพาหนะ
แล้วก็เริ่มเดินขบวนแห่ออกจากที่นั้น บ่ายหน้าตรงไปยังกลางพระนคร ผ่านไปถึงชายเมือง
ทางทิศใต้หน้าเทวาลัยโบราณ จึงได้ปลูกกิ่งพระศรีมหาโพธิ์ลง ณ ที่นั้น

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ได้เสด็จประพาสเมือง
ปราจีนบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ ได้เสด็จพระราชดำเนินทางชลมารค โดยขบวนเรือกลไฟจาก
เมืองปราจีนบุรี ถึงอำเภอศรีมหาโพธิ์ เสด็จประทับ ณ พลับพลาชั่วคราวที่ข้าราชการ พ่อค้า
ประชาชน สร้างต้อนรับเสด็จฉลองพระเดชพระคุณที่บ้านนางเต้ ตะเภาพงษ์ บ้านท่าตะ
คร้อ ตำบลศรีมหาโพธิ์ ครั้นประทับแรมแล้ว ได้เสด็จพระราชดำเนินโดยช้างพระที่นั่ง ซึ่ง

□ หลักรเมืองโบราณ ขุดได้ที่
ท.โคกป้อม อ.ศรีมหาโพธิ์.

□ หลักรีสภาพรักอักษรขอม
ขุดได้ที่สระมรกต บ้านฝะ-
ข่อย ท.โคกป้อม อ.ศรี-
มหาโพธิ์.

ท่านเจ้าพระยาอภัยภูเบศร (ชุ่ม อภัยวงศ์) เป็นความ ส่วนข้าราชการฝ่ายหน้า ทหาร พลเรือน ตามเสด็จโดยขบวนม้าและเดินเท้า ส่วนเจ้านายฝ่ายใน และข้าราชการบริวาริกา ตามเสด็จโดยขบวนช้างและเสลี่ยง จากพลับพลาที่ประทับไปประพาส และทอดพระเนตรโบราณสถานโบราณวัตถุ ณ ที่ต่าง อันเป็นบริเวณเขตบ้านตำบลศรีมหาโพธิ์ และหนองโพรง ได้โปรดเกล้าให้ทางเพื่อกันตแฉ่งเทินเมืองเก่า ก็ได้พบเทวสถานถึง ๒ แห่ง ดังมีข้อความพิสดารในพระราชหัตถ์เลขา ที่ทรงมีถึงมกุฏราชกุมาร (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) ถึงทราบเทวสถานต่างๆ ที่ทรงค้นพบ ณ ตำบลนน พระองค์ท่านมีพระบรมราชธิบาย เกี่ยวแก่ต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ว่า “ตงศรีมหาโพธิ์นี้ ได้ชื่อจากต้นโพธิ์ต้นหนึ่ง ซึ่งเป็นโพธิ์ต้นเก่าแก่เป็นต้นนับถือบูชา ระยะทางห่างจากโคกฝางนี้ประมาณเข้าหัวเพล แต่ก็อยู่ชายคลอง ว่าต้นโพธิ์นี้ตั้งอยู่บนโนน แต่คนแก่เขาบอกว่าไม่ใช่โนน เป็นทรายที่คนนับถือไปบูชาของพอกๆ ขึ้นไปจนเป็นโนนสูงดัก ๑ คอกเศษ มีพระรูปหนึ่ง ออกมาสร้างวัดเรียกว่า หลวงพ่ออิสุ จะถามหาปี เดือน ว่าได้สร้างเมื่อใดกับบอกไม่ถูก ได้ความแต่ว่าวัดนั้นได้สร้างมาแต่อายุ ๖๐ ปี เกิดมาก็เห็นเป็นวัดอยู่แล้ว พระเป็นไทยบ้าง ลาวบ้างเป็นต้น มีพระบาทจำลอง ฤๅ เดือนห้า ราษฎรพากันไปไหว้ต้นโพธิ์และพระบาท มาแต่ไกลจากพนมสารคาม ทำประชุม และอื่น ๆ เป็นตลาดนัดซื้อขายแลกเปลี่ยนสองวันสามวัน และมีดอกไม้เพลิง บั้งไฟ เป็นต้น มาจุดในกาลฉกัชัตฤกษ์นั้น

ต้นโพธิ์ต้นนั้นจะเป็นต้นไม้ที่ตอนมาจากลังกา หรืออินเดีย หรือมีผู้นำเมล็ดมาเพาะ หรือนำกิ่งตอนมาปลูกไว้เหมือนต้นโพธิ์ต้นอื่น ๆ ที่มีผู้นิยมปลูกกัน เป็นเครื่องหมายให้ระลึกถึงสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะนับเข้าในจำพวกบริโกตเจดีย์ ข้าพเจ้ายังไม่มีความเห็นที่เชื่อได้เป็นเครื่องยืนยัน ถึงอย่างไรก็ดีต้นโพธิ์ต้นนี้เป็นสัมมาสัมพุทธเจดีย์ อันสำคัญอย่างหนึ่ง เพราะนับเข้าในบริโกตเจดีย์ประเภทหนึ่งเหมือนกัน พันธุ์ไม้พระศรีมหาโพธิ์ เริ่มแพร่หลายไปในทิศานุทิศ เมื่อครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชทรงทูลบำรุงพระพุทธศาสนาตลอดชมพูทวีป สมัยก่อนกาลสร้างพระพุทธรูป (การสร้างพระพุทธรูปเป็นรูปเคารพเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกที่แคว้นโยนก ในอินเดียรัชสมัยพระเจ้ามิลินทร (มิลินเตอร์ ชาตกรีก ผู้ครองแคว้นโยนก) เมื่อ พ.ศ. ๔๐๐ ประเพณีการนับถือไม้โพธิ์ว่าเป็นไม้สำคัญ คงแผ่เข้ามาถึง

ประเทศไทยเราพร้อมกันกับพระพุทธศาสนา ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา-
ดำรงราชานุภาพ ประทานอธิบายไว้ในหนังสือตำนานพุทธเจดีย์สยาม ฉบับพิมพ์เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๖๙ หน้า ๑๗-๑๘ ความว่า เพราะพวกพุทธบริษัทซึ่งไปบูชาสังเวชนียสถาน ที่เป็นผู้
อยู่ไกล ไปได้ง่ายมีอยู่น้อย พวกที่อยู่บ้านอื่นเมืองไกลในจตุรทิศไปถึงได้ ด้วยยากมีมาก
พวกที่อยู่ไกลคงอยากให้มีเจดีย์สถาน อยู่ในที่ใกล้ภูมิลำเนาของตน ไปบูชาได้ง่าย ก็ใน
บรรดาพระบริโกตเจดีย์ ที่พระพุทธเจ้าได้ประทานอนุญาตไว้นั้น เป็นสังฆาริมวัตถุ แบ่งภาค
ไปประดิษฐาน ณ ที่อื่นได้แต่ต้นโพธิ์ที่พุทธคยาอย่างเดียว อาศัยเหตุนี้ผู้อยู่ห่างไกลเมื่อได้
ไปบูชา ณ ที่พระองค์ตรัสรู้แล้ว จึงไปเก็บเมล็ดพันธุ์ พระศรีมหาโพธิ์จากต้นเดิม ไปเพาะ
ปลูกไว้ยังบ้านเดิมที่ตนสร้างบ้านเรือนอยู่ และบูชาเป็นบริโกตเจดีย์ต่อไป ทรงประทาน
พระอธิบายไว้ในหนังสือเรื่องนั้น หน้า ๗๓ ว่า “จึงสันนิษฐานว่า พระพุทธศาสนาเห็นจะมา
ประดิษฐานในประเทศสยามตั้งแต่ก่อน พ.ศ. ๕๐๐

ถึงอย่างไรก็ดีเป็นที่ยอมรับนับถือกันในหมู่นักปราชญ์ ทางพระพุทธศาสนา และ
ประวัติศาสตร์ โบราณคดีก็ต้องกันว่า พระโศณะ พระอัสสชิ ได้เป็นสมณะทูตนำพระพุทธ
ศาสนามาเผยแผ่เป็นครั้งแรก ในภูมิภาคส่วนนี้ที่แคว้นสุวรรณภูมิ คือที่นครปฐมปัจจุบันนี้มี
องค์พระปฐมเจดีย์เป็นหลักฐานอ้างอิง ราว พ.ศ. ๒๐๐ หรือ ๓๐๐ ในสมัยพระเจ้าอโศก
มหาราช ทรงเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสกลชมพูทวีป จึงนับว่าต้นโพธิ์เป็นไม้มงคลในฐาน
ที่เป็นรุกขเจดีย์นับเนื่องเข้าในพระบริโกตเจดีย์ เพราะพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสว่า พระ
อนัตตสัมมาสัมโพธิญาณที่นั่น” ต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ต้นนี้ ต้องเป็นต้นโพธิ์ที่เก่าที่สุดใน
จังหวัดปราจีนบุรี และเป็นที่รู้จักกันมาไม่น้อยกว่า ๕๐๐ ปีแล้ว จนกระทั่งเป็นสมัญญาชื่อ
ของดงศรีมหาโพธิ์ อำเภอศรีมหาโพธิ์ ดังมีข้อความอ้างจากหนังสือพระราชพงษาวดารในพระ
ราชประวัติพระเจ้ากรุงธนบุรี หน้า ๕๖-๖๑ ความย่อว่า “สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เมื่อ
ดำรงพระอิสริยยศเป็นพระยาวชิรปราการ เจ้าเมืองกำแพงเพชร ได้มาช่วยงานพระราช
สงครามในกรุงศรีอยุธยา เมื่อวัน ๗ ๒ ค่ำ ปีมะจอ อัฐศก พ.ศ. ๒๓๐๙ ได้ทรงพาท้าวทหาร
ประมาณ ๔๐๐ คน ตีหักหนิพม่าเข้าศึกออกทางค่ายวัดพิชัย เดินทางผ่านเมืองนครนายก ข้าม
แม่น้ำบางปะกงเมืองปราจีนบุรี ไปพัก ณ ที่ชายดงศรีมหาโพธิ์ แล้วจึงเดินทางต่อไปยัง

เมืองชลบุรี และเมืองจันทบุรี โดยลำดับดังนี้ “กรมศิลปากรได้ประกาศขึ้นบัญชีวัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ เป็นโบราณสถานของชาติ เมื่อวันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๘”

ในปี พ.ศ. ๒๕๐๐ ทางราชการได้จัดให้มีงานบำเพ็ญกุศล เฉลิมฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ ชนทั่วประเทศ สำหรับจังหวัดปราจีนบุรี คณะกรรมการจัดดำเนินงานได้เลือกเอาบริเวณต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ อำเภอศรีมหาโพธิ์ เป็นสถานที่จัดงาน กำหนดตั้งแต่วันที่ ๑๒-๑๔ พฤษภาคม ๒๕๐๐ จึงนับว่าเป็นเกียรติประวัติอันงดงามยิ่ง ของพี่น้องชาวปราจีนบุรี ผู้เป็นเจ้าของรุกขเจดีย์อันสำคัญเป็นอย่างยิ่ง นับว่าเป็นศุภกนิมิตอันดียิ่งที่นับแต่บัดนี้ไป ปราจีนบุรีของเราทางหลาย จักก้าวหน้าไปสู่ความรุ่งเรือง เหมือนจังหวัดอื่นๆ ที่เจริญรุ่งเรืองทั้งหลายชั่วฟ้าดินสลาย ฯ

จบ

พิมพ์ที่ บำรุงการพิมพ์ ๕๑๖. ไกล่เซ่งสะพานปราจีนบุรี ถนนหน้าเมือง
จ.เมืองปราจีนบุรี จ.ปราจีนบุรี นายบำรุง นฤดกิจ ผู้พิมพ์-โฆษณา ๒๕๐๗

